

Anmeldelser

Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–1975. Udgivet af Rigsarkivet. Kbh. 1978. 532 s., ill. kr. 96,20.

Man hører ofte personalet indenfor det offentlige arkivvæsen beklage sig over, at de ikke har kunnet overkomme det ene eller det andet eller kun når at løse deres arbejdsopgaver med stor forsinkelse p.g.a. et misforhold mellem arbejdsbyrdens omfang og personalets størrelse. Var det ikke for personalets udmattede – og i spidsbelastningsperioder ofte opgivende – blikke, synet af arkivarer og arkivbetjente i strakt galop gennem arkivernes læsesale og i øvrigt lidt kendskab til arbejdet og arbejdsbetingelserne »indenfor murene« kunne man let forledes til at opfatte bemærkningen som en dårlig undskyldning for utilstrækkelig arbejdsindsats. Blot ikke alle har denne indsigt i, hvad der sker indenfor arkivvæsenet i disse år; men nu er det muligt at få det oplyst i nærværende oversigt over Rigsarkivets og landsarkivernes virksomhed i årene 1966–75, som delvis med forsinkelse og i en lidt usædvanlig form så dagens lys i 1978.

Det er ellers praksis, at disse redegørelser over arkivvæsenets virksomhed udkommer med femårsintervaller; men meddelelserne for årene 1966–70 udsendtes aldrig p.g.a. mangel på arbejdskraft til udarbejdelse af tekstafsnittet. Fortegnelserne over personale og tilvæksten af arkivalier var derimod allerede sat op. Heldigvis udelod man ikke femåret 1966–70, da udarbejdelsen af beretningen for det følgende femår blev aktuel. Det besluttedes at udsende et bind meddelelser for hele tiårsperioden og i den forbindelse gøre brug af de forberedelser, der allerede var gjort – herunder de opsatte afsnit. Dette forhold gør nærværende bind af meddelelserne lidt upraktisk at benytte som håndbog i personale- og accessionsspørgsmål, idet man skal søge flere steder i bogen. Men hellere disse småproblemer end ingen meddelelser!

I sit sigte adskiller nærværende bind at meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne sig ikke fra forgængerne. Formålet er at redegøre for, hvad der er sket på arkivområdet i perioden, stort som småt – i det aktuelle tilfælde spændende fra omtale af den nye arkivbekendtgørelse af 1976 og dens forhistorie til de problemer, Landsarkivet for Sjælland har haft med at lukke skydedøren i udpakningsrummet. Bogen er opdelt i nitten kapitler. Det vil være umuligt at kommentere dem alle her; men det skal nævnes, at der bl.a. redegøres for sager af almindelig og principiel karakter, intern og ekstern mødeaktivitet, uddannelse, arkivvæsenets bygninger og byggeplaner, arbejdet i Rigsarkivet og landsarkiverne med ordning, registrering m.m., filmprogrammer, ekspeditioner og benyttelse, internationalt og nordisk samarbejde. Desuden gives der en oversigt over personalet og forskningsaktivite-

ten. Set ud fra et arkivbenyttersynspunkt må tyngdepunktet nok siges at ligge i kapitlerne om aflevering af arkivalier, systematiske bestræbelser for kassation af arkivalier og kassationsbestemmelser 1966–75. Oversigterne over accessionen må ifølge sagens natur være meget summariske; men for de mindste arkivfonds vedkommende, her især privatarkiverne, er oversigten alligevel så detaljeret, at den næsten når på højde med en traditionel registratur. Bogen afsluttes med et kombineret person- og sagregister, der letter brugen af beretningen som håndbog, samt en samling af fotografier fra markante begivenheder og af fremtrædende personer indenfor arkivvæsenet i tiåret 1966–75.

Daværende rigsarkivar Johan Hvidtfeldt afslutter forordet med at udtale en forhåbning om, at tiårsberetningens mange oplysninger vil være af værdi for nutidens og fremtidens forskere. Det kan der ikke herske tvivl om, at de vil blive. Men beretningen er ikke blot til gavn for arkivbenytterne men også for arkivvæsenet selv. I disse nedskæringstider er det vigtigt at informere offentligheden om, hvorledes de offentlige bevillinger er blevet anvendt. Denne mission opfylder beretningen også. Derfor må man både af først- og sidstnævnte grund håbe, at foreliggende bind ikke bliver det sidste i rækken af meddelelser fra Rigsarkivet og Landsarkiverne.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Arkivregistraturer over kommunale arkiver. Udgivet af Landsarkivet for Fyn. Odense 1977–80.

Indenfor de sidste ti til femten år har afleveringen af kommunale arkiver til landsarkiverne for alvor taget fart. Det fremgår tydeligt af Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1966–1975 (udgivet af Rigsarkivet 1978. s. 154 f, 158, 163, 167 f og 317) men er ellers ikke noget, landsarkiverne har gjort særlig meget stads af – bortset fra Landsarkivet for Fyn. Der har man bestræbt sig på at registrere og udsende foreløbige arkivregistraturer over de hjemtagne arkiver så hurtigt som overhovedet muligt. Allerede i 1973 forelå de første registraturer (anm. i FORTID og NUTID XXV. s. 629 ff) og siden er der med jævne mellemrum kommet flere til (se FORTID og NUTID XXVII s. 269 og 472), således at man idag er kommet op på et ganske betydeligt antal. En imponerende indsats! Her skal en del af produktionen af kommunalarkivregistraturer fra 1977–80 præsenteres.

Helt præcist drejer det sig om registraturer over følgende kommunale arkiver: *Nyborg 1869–1970* (1978. 144 s., kr. 30), *Assens købstads landdistrikt 1865–1894* (1978. 26 s., kr. 5,15), *Magleby 1803–1966* (1980. 51 s., kr. 15), *Svendborg 1869–1974* (1979. 206 s., kr. 36,05), *Bjerreby 1893–1966*

(1978. 31 s., kr. 12), *Drejthøj 1803-1964* (1979. 13 s., kr. 12), *Egense 1803-1970* (1978. 30 s., kr. 12), *Landet 1803-1966* (1978. 30 s., kr. 12), *Skårup 1803-1970* (1978. 35 s., kr. 12), *Sørup-Sankt Jørgen 1803-1931* (1977. 25 s., kr. 12), *Thursø 1803-1970* (1978. 30 s., kr. 12), *Tved 1803-1970* (1979., kr. 12), *Bregninge (Tåsinge) 1803-1966* (1978. 42 s., kr. 12) og *Tåsinge 1966-1970* (1978. 17 s., kr. 12). Om de ti sidstnævnte kommuner gælder, at de blev indlemmet i Svendborg kommune enten før eller i forbindelse med den store kommunalreform i 1970.

De nævnte kommunalarkivregistraturer er opbygget på samme måde som de foregående i rækken. Hver registratur er forsynet med en detaljeret indholdsfortegnelse og en kortfattet administrationshistorisk indledning suppleret med statistiske oplysninger. Dog har registraturen over Assens købstads landdistrikts arkiv en forholdsvis lang indledning (21 s.). Det skyldes, at historien om landdistriktets oprettelse, eksistens og opløsning er et af de mærkeligste mellemstadii i dansk kommunaladministrations historie. Landdistriktet blev oprettet i 1864 for at få afklaret en række ejendommers kommunale tilhørsforhold og dermed bilagt de stridigheder om de samme ejendommers skattemæssige tilhørsforhold, som strakte sig tilbage til 1849. På mange områder var befolkningsgrundlaget for ubetydeligt til at kunne bære en selvstændig kommunal enhed, og beboerne forsøgte flere gange at få landdistriktet nedlagt – dog uden held. De omkringliggende kommuner ville gerne indlemme de ejendomme, hvor besidderne skulle og kunne betale skat, men var ikke interesseret i landdistriktets mange jordløse husmænd, som meget let kunne blive en belastning for social-budgettet. Efter lange og svære forhandlinger blev Assens købstads landdistrikt i 1894 delt mellem Assens købstad, Kjærum og Gamtofte kommuner.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Historiske Specialer: En bibliografi over historiske specialer ved Københavns, Odense og Århus Universiteter. Udgivet af 1066 Tidsskrift for Historisk Forskning. Redigeret af N. H. Frandsen. København 1978. 120 s. 24,05 kr. netto.

Det er en kendsgerning, at en betydelig del af forskningen ved universiteternes historiske institutter udføres af studerende – særlig hovedfags- og konferensstuderende, der skal udarbejde speciale eller konferensopgaver som led i studiet. Men samtidig gælder, at den betydelige og stadig mere omfattende forskning, de nævnte former for afhandlinger repræsenterer, ikke er særlig kendt. Selv indenfor den lukkede universitetsverden, ja sågar indenfor det enkelte institut, kan det være vanskeligt at følge med i udviklingen på speciale- eller konferensopgaveområdet. Kun et fåtal af afhandlingerne publiceres og får derved større udbredelse, mens resten – og det vil desværre ofte sige afhandlinger af høj videnskabelig karat – opmagasineres på specialebibliotekerne med udsigt til at blive glemt. På Historisk Institut ved Københavns Universitet har problemet dog i nogen grad været afhjulpel af Tidsskriftet 1066, der siden 1971 har arbejdet for at øge

kendskabet til speciale- og konferensopgaver, dels ved at give referater af nylig bedømte afhandlinger, dels ved løbende at ajourføre den officielle liste over afleverede og bedømte opgaver. I 1974 blev denne liste, forsynet med udførlige registre, udsendt som en selvstændig publikation med titlen »Bibliografi over historiske specialer og konferensopgaver ved Københavns Universitet indtil 1974«. 1066's banebrydende indsats betød en stor hjælp – blot kunne den ikke afhjælpe usikkerheden om, hvad der fandtes af upublicerede afhandlinger ved universiteterne i Odense og Århus.

Det er redaktionen af 1066 derimod blevet istand til med sin seneste større publikation, en specialebibliografi over historiske specialer ved Københavns, Odense og Århus Universiteter, som er udarbejdet i samarbejde med foreningen Historia, Århus, og Institut for Historie og Samfundsvidenskab i Odense. Statens humanistiske Forskningsråd har støttet udgivelsen økonomisk.

Bibliografien er opbygget i tre afsnit, et for hvert universitet. Specialeliterne er ordnet alfabetisk efter forfatternavne. Hver liste indledes med et forord, hvor det bl.a. forklares, på hvilket grundlag listen er udarbejdet og hvordan udlån af specialerne rent praktisk finder sted. Ikke mindst den sidstnævnte oplysning er meget nyttig, idet der gælder vidt forskellige udlånsbestemmelser for hvert af de tre universiteter. Langt de fleste københavnske specialer er uden forbehold til rådighed for udlån, enten fra selve specialebiblioteket eller gennem et folkebibliotek. I Odense opbevares de historiske specialer på Institut for Historie og Samfundsvidenskab, hvor de kan benyttes på læsesalen. Der er endnu ikke etableret en fast udlånsordning; men det vil formodentlig ske, når planerne om oprettelse af et specialebibliotek ved Odense Universitet realiseres om et års tid. For udlån af de århusianske specialer gælder særligt udviklede regler. Hovedreglen er, at intet speciale kan lånes uden forudgående skriftlig tilladelse fra forfatteren (ganske få forfattere har dog givet en generel brugstilladelse, hvilket er anført i bibliografien), og at der under ingen omstændigheder kan blive tale om hjemlån men kun om lån til læsesalsbrug. Forhåbentlig vil redaktionen af 1066 arbejde for en harmonisering af udlånsbestemmelserne – helst i retning af de regler, der er gældende i København. Bibliografien afsluttes med et omfattende registerafsnit, omfattende et fælles emne- og navnerregister og et kombineret kronologisk og geografisk register. Registerne er udarbejdet alene ud fra specialernes titler.

I redaktionens forord hævdes bibliografien at rumme komplette fortegnelser over de historiske specialer og konferensopgaver (herunder også prisopgaver indleveret til bedømmelse som speciale/konferensopgaver), der pr. 31/12 1977 fandtes registreret ved de tre nævnte universiteter. Denne beskrivelse af bibliografiens indhold må siges at være lidt uklar, idet den kan forlede brugeren til at tro, at bibliografien er en komplet fortegnelse over samtlige bedømte opgaver tilbage fra de respektive historiske institutters oprettelse og frem til 1977. Men det er den ikke. Som forordet til hver af de tre fortegnelser tydeligt viser, er bibliografiens indhold helt og holdent bestemt af, om specialerne eksisterede rent fysisk (dvs. er registreret som sådan) på specialebibliotekerne eller ej.

For det »unge« Odense Universitet er dette forhold uden betydning, hvorimod det både for Århus og Københavns Universiteter resulterer i meget ufuldstændige lister i forhold til, hvad der må være blevet bedømt af afhandlinger i tidens løb. Som illustration kan det nævnes, at listen over københavnske specialer principielt skulle være komplet for perioden efter specialebibliotekets oprettelse i 1964 (dog mener anmelderen at kunne konstatere, at en række prisopgaver, indleveret til bedømmelse som speciale/konferensopgave efter 1964, mangler), mens den for perioden før 1964 er særdeles mangelfuld og slet ikke rummer specialer fra før 1940. Lad os håbe, at det lykkes redaktionen at finde flere »gamle« specialer frem i kældre eller på lofter, således som det er sket før (se 1066 3. årg. nr. 3 s. 24), selv om man desværre nok må se i øjnene, at chancerne for at gøre nye fund er ringe.

Der er al mulig grund til at rose tidsskriftet 1066 for specialebibliografien, som uden tvivl bliver et uvurderligt hjælpemiddel for forskningen til at finde frem til relevant utrykt litteratur. Men samtidig må bibliografien – under forudsætning af at den ajourføres med jævne mellemrum – gøre specialeskrivningen mere meningsfyldt for de studerende, da der nu er en udsigt til, at andre kan drage nytte af de resultater, der efter måneders, måske års, slid fremlægges i et speciale eller en konferensopgave. Der skal derfor lyde en opfordring til 1066 om at fortsætte det arbejde, der er påbegyndt. De senest udkomne numre af 1066 viser, at det er redaktionens hensigt.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Else Schjønning: Dansk Lokalbibliografi. Roskilde Amt. Udarbejdet af Else Schjønning under medvirkning af Oluf Abitz. Roskilde, Dansk Lokalbibliografi, 1979. IX 379 s., ill. I kommission hos Dansk historisk Fællesforening. kr. 230 (for medl. af DhF kr. 165).

Torben Sørensen og Hans Michelsen: Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970. Udgivet af Dansk Lokalbibliografi. Ballerup, Bibliotekscentralens Forlag, 1978. 231 s., kr. 389.

Lokalbibliografien over Roskilde amt er første bind i det projekt, som blev startet for en halv snes år siden under titlen Dansk Lokalbibliografi (DLB) med det formål at tilvejebringe en topografisk ordnet registrant over trykt litteratur af dansk lokalhistorisk og anden topografisk interesse, med Københavnsbibliografien (1957–67. Bd. 1–3 + supplement) som mønster. Værket skal omfatte hele lokallitteraturen uden for København og Frederiksberg og publiceres i amtsbind, hvoraf det første nu foreligger. Desuden er amtsbindene for Frederiksborg amt, Vestsjællands amt, Fyns amt, Ribe amt og Vejle amt under udarbejdelse.

Sigtet med denne »landsdækkende lokalbibliografi« er at få etableret et hjælpemiddel for alle, der beskæftiger sig med lokalhistorien, hvad enten dette sker på videnskabe-

lig basis, i en praktisk, kommunal administrativ hensigt eller i undervisningsøjemed, ligesom den skal give den almindeligt interesserede borger mulighed for at opspore, hvad der er skrevet om en bestemt lokalitet.

Dansk Lokalbibliografi styres af en hovedredaktion med den nylig afgåede stadsbibliotekar i Roskilde, Oluf Abitz, som mangeårig formand. Som en slags forarbejder og hjælpemidler til den praktiske realisering af DLB-projektet har hovedredaktionen med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og forskellige fonds udgivet Dansk Lokalbibliografi DLB. En vejledning til brug ved udarbejdelse af lokalbibliografier (2. udg. Roskilde, 1974) samt det nu foreliggende stedregister til Dansk Tidsskrift Index. Udarbejdelsen af de enkelte amtsbind er henlagt til centralbibliotekerne, som ofte har et større eller mindre lokalt materiale til rådighed i deres lokal-samlinger. Grunden til at ikke alle er kommet i gang endnu må i høj grad ses i manglen på bevilling til den ekstra bibliotekariske arbejdskraft, som et så stort arbejde kræver.

Lokalbibliografier er naturligvis ikke nogen nyskabelse i det danske bibliografiske univers. Der findes i forvejen en hel række bibliografier over enkelte lokaliteter (byer, sogne, herreder m.m.). De er dog i deres afgrænsninger meget forskelligartede og som bibliografiske arbejder af svingende kvalitet. Det nye i DLB-projektet er bestræbelserne for systematisering og koordinering af det lokalbibliografiske arbejde landet over. Det betyder dog ikke, at samtlige nu eksisterende lokalbibliografier med tiden vil blive totalt overflødiggjorte. Selv om indholdet af disse naturligt vil blive integreret i DLB efter dennes retningslinier, vil en del af dem rumme materiale, som falder uden for DLB's emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger.

Roskildebibliografien, der er udarbejdet af bibliotekar Else Schjønning under medvirken af stadsbibliotekar Oluf Abitz, omfatter den nuværende Roskilde amtskommune med de grænser, der blev fastlagt ved kommunalreformen i 1970; d.v.s. selve amtet som kommunen samt primærkommunerne Bramsnæs, Greve, Gundsø, Hvalsø, Køge, Lejre, Ramsø, Roskilde, Skovbo, Solrød og Vallø. Principielt medtages litteratur om alle emner inden for den geografiske ramme. Dog har det for enkelte emner været nødvendigt at opstille særlige kriterier for optagelse. Det gælder således litteraturen om de statsinstitutioner og institutioner, der ejes af kommuner uden for Roskilde amtskommune, som fysisk er placeret i amtskommunen og dermed en del af lokaliteten, men hvis virksomhed egentlig ikke har lokal tilknytning; f.eks. Roskilde Universitetscenter og Skt. Hans Hospital. Heraf er kun medtaget samlede fremstillinger af institutionen samt litteratur om bygninger og øvrige fysiske rammer, f.eks. haveanlæg, mens skildringer af institutionens interne arbejde udelades. Litteraturen om emner af rigshistorisk betydning, f.eks. krigsbegivenheder, er kun medtaget forsåvidt den yder bidrag til den lokale historie ved omtale af lokale begivenheder, personer eller lignende. Endelig registreres inden for personalhistorien kun den litteratur om enkelte personer, som belyser deres forhold til lokalområdet. På dette punkt adskiller DLB sig væsentligt fra Københavnsbibliografien, idet man heri har

valgt at begrænse sig til biografisk litteratur om personer med tilknytning til byens administration. Skønlitteratur udelades principielt; dog medtages f.eks. skillingsviser om lokalhistoriske begivenheder (f.eks. nr. 2381 om tjenestepigen Ane Sophie Jonstrups forbyrdelse og straf).

Bibliografien registrerer litteratur udkommet til og med 1975 uden hensyn til sprog eller udgivelsessted. Af publikationsformer medtages bøger, småtryk, periodica og kort samt artikler og afsnit i bøger og tidsskrifter. I DLB-vejledningen anvendes udtrykket småtryk både om tryksager af ringe omfang og som betegnelse for interne tryksager fra offentlige myndigheder, offentlige og private institutioner samt firmaer. Af særlig interesse i denne sammenhæng er registreringen af lokaladministrationens tryksager, som stort set udelades af den danske nationalbibliografi. Den optages normalt ikke i Dansk bogfortegnelse, og *Impressa*. Bibliografi over Danmarks offentlige publikationer omfatter ud over statens institutioner kun København og Århus kommuner. Materiale af denne art er i Roskildebibliografien medtaget i det omfang det findes i Roskilde bibliotek, idet en central gennemgang af den store småtryksamling i Det kongelige Bibliotek med henblik på den samlede DLB indgår i et kommende projekt iværksat af hovedredaktionen.

Hovedopstillingen i bibliografien er en opdeling i en generel del, omfattende hele amtskommunen eller større dele heraf, og en speciel del, omfattende de enkelte primærkommuner. Herunder ordnes indførelserne efter Dansk Decimalklassedeling, 5. udg. med enkelte modifikationer. Inden for de systematiske grupper er som hovedregel anvendt en formel kronologisk underdeling efter udgivelsesår. I en række grupper forekommer dog skjulte underdelinger, idet bibliografier og litteraturoversigter altid placeres først og periodica sidst i en gruppe uanset udgivelsestidspunkt, ligesom enkelte grupper har en skjult saglig kronologisk underdeling. Det sidste princip er naturligt anvendt i grupper som omfatter enkelte historiske perioder. Det kan diskuteres om den anvendte hovedopdeling af stoffet er ideelle for en amtsbibliografi. Dens fordel er, at den samler litteraturen om alle aspekter af den enkelte primærkommune. Derimod giver den problemer ved søgning på et sagsforhold, f.eks. erhvervsliv, i hele amtskommunen. Denne ulempe har man i Roskildebibliografien søgt at afhjælpe ved at tilføje en »systematisk oversigt«, der indirekte fungerer som et emneregister på tværs af den topografiske hovedopdeling. I et særligt afsnit findes en oversigt over samtlige lokale aviser fra 1792 til de i 1975 udkommende. Værket er forsynet med et personregister over forfattere og biograferede personer og et lokalitetsregister omfattende topografiske lokaliteter, institutioner og virksomheder samt administrativt afgrænsede områder, såsom herreder og kommuner. Om personregistret er det værd at bemærke den service, der ydes brugeren ved at der ved henvisning til flere end tre numre under et enkelt navn er angivet en kort titel. Betydningen af denne hjælp fremgår tydeligt ved et prøveopslag på Arthur Fang, der alene tegner sig for ca. 150 henvisninger.

Indførelserne er i mange tilfælde forsynede med annotationer, der dels oplyser om publikationens lokale til-

hørsforhold, dels angiver hvilke kapitler eller afsnit i et større værk, der er relevante for bibliografien. Det forekommer mig dog, at der i den sidste form for annotationer er en vis uensartethed, som har opslagstekniske konsekvenser. Som eksempel kan nævnes behandlingen af Danmarks Kirker. I de fleste tilfælde er de relevante bind af dette værk indført med en samlende note, f.eks. »Kirker i Ramsø herred«, med mindre kun nogle af kirkerne i det gamle herred ligger inden for amtskommunen, f.eks. Strøby og Varpelev kirker. I så fald er kirkernes navne anført. Da kun de kirker, som nævnes i noterne, er optaget i registret, får man ved registeropslag på de enkelte kirker kun henvisning til Danmarks Kirker i nogle tilfælde (bemærk f.eks. en søgning på Borup Kirke). Det virker urimeligt, dels fordi andre lignende værker som f.eks. *De danske Kirker* i alle tilfælde har fået en fuldtud analyserende note, dels fordi netop dette værk rummer overordentlig væsentlige og fyldige kirkebeskrivelser og derfor nok kunne fortjene analyser på samtlige relevante kapitler.

Min væsentligste indvending mod bibliografien går dog på den alt for korte redegørelse i indledningen for de emnemæssige og bibliografiske afgrænsninger. Det er meget vanskeligt ud fra oplysningerne heri at danne sig et klart billede af de optagelseskriterier, der er anvendt, og dermed også om der er mangler. Det nævnes at bibliografien tilsigter at registrere al væsentlig litteratur om amtskommunen. Betyder det, at der er foretaget en kvalitativ selektion eller går det på formelle kriterier m.h.t. omfanget? Når Wibergs præstehistorie ikke medtages, skyldes det så at den henregnes til de »topografiske værker, som dækker hele Danmark«, der kun medtages, hvis de er opdelt i enheder større end sogne? Til trods for disse indvendinger skal det dog understreges at Roskildebibliografien repræsenterer et overordentlig stort og veludført bibliografisk arbejde, som man må håbe vil virke inspirerende for de amtsbibliografier, som nu er under udarbejdelse og ansørendes for de amtskommuner, som endnu ikke er kommet i gang. Også i sin fysiske udformning kan bibliografien tjene som et godt eksempel. Indførelserne er konsekvente og overskuelige, typografien klar og læselig. Det er desuden en fin ide at lade hvert hovedafsnit indlede med en afbildning af amts/kommunevåbenet, ledsaget af en heraldisk beskrivelse udarbejdet af Ernst Verwohlt.

Stedregister til Dansk Tidsskrift Index 1915–1970, der er udarbejdet af Torben Sørensen og Hans Michelsen og udgivet af hovedredaktionen, er som nævnt først og fremmest tænkt som et hjælpemiddel til brug for udarbejdelsen af DLB's amtsbind. Indtil de alle foreligger må registret desuden ses som et generelt redskab til opsporing af lokalhistorisk litteratur. Søgning af tidsskriftartikler om enkelte lokaliteter ved hjælp af Dansk Tidsskrift Index har hidtil været en tidkrævende opgave, idet litteraturen om de forskellige aspekter af lokalsamfundet er placeret i de respektive faggrupper. Samtidig er DTI, som den eneste danske nationale tidsskriftindeksering, en af hovedkilderne og må derfor gennemses for samtlige lokalområder. I praksis ville det betyde, at der rundt om i landet måtte foretages den samme besværlige gennemlæsning af

samtlig indeksens årsbind, et arbejde som med fordel kan gøres en gang for alle. Det er da også baggrunden for udgivelsen af det foreliggende lokalitetsregister.

Registret begrænser sig til lokaliteter inden for det nuværende Danmark. Dog er Københavns og Frederiksberg kommuner udeladt med en henvisning til at disse kommuner dels ikke omfattes af DLB, dels er dækket af Københavnsbibliografien (til 1965) og Litteratur om Frederiksberg (til 1950). Skal man se på registret ikke blot som et hjælpemiddel til DLB-projektets gennemførelse, men også som et generelt redskab i litteratursøgningen, kunne man nok ønske sig at i hvert fald Frederiksberg-litteraturen var medtaget for de tyve år fra 1950 til 1970.

Ordningen er numerisk efter Indenrigsministeriets kommunekodenumre suppleret med de af DLB vejledningens fastsatte numre for områder, der ikke har fået tildelt sådanne; f.eks. Storebælt, Jylland, Christiansø. Det problem, som alle lokalbibliografer støder på, at de gamle historisk og kulturelt betingede inddelinger af landet ofte er de dominerende i lokaliteten, som derfor ikke uden videre lader sig placere entydigt i et system, der følger den nye administrative inddeling, er her løst ved dobbeltplaceringer. Således er henvisninger til artikler, der behandler lokaliteter, som nu er delt mellem f.eks. to kommuner, placeret under begge. Registerindførelserne består alene af henvisninger til årgang og sidetal i Dansk Tidsskrift Index. Det betyder, at man må gennemløse den pågældende side, endda med stor omhu, da lokaliteten ikke altid fremgår af indførelsen i DTI. Man kunne her ønske, at der havde været råd til at udbygge registret med mere præcise henvisninger, evt. ved en kort markering af forfatter eller ved en angivelse af indførelses placering på siden.

Der er dog ingen tvivl om at dette register, indtil det samlede DLB-projekt er realiseret, vil være et nyttigt redskab for alle, der beskæftiger sig med lokale emner.

Mona Madsen

Ellen Marie Helver: Litteratur om Gentofte Kommune. Udarbejdet af Ellen Marie Helver under medvirken af Gitte Rosenø og Steffen Høgh. Udgivet af Gentofte Kommunebibliotek. 1976. 473 s., ill. (i kommission hos Bibliotekscentralen) kr. 84.

Finn Slente: Litteratur om Søllerød Kommune. En bibliografi. Tillæg 1968-74. Udgivet af Søllerød Kommunalbiblioteker. 1975. kr. 25.

En af de meget markante udgivelser inden for dansk lokalbibliografi gennem den sidste snes år er Litteratur om Søllerød Kommune. Udarb. af J. B. Friis-Hansen under medvirken af Finn Slente. 1968. Bd. 1-2. (anmeldt af Knud Prange i Fortid og Nutid 1970, s. 322-23). Nu foreligger der en tilsvarende bibliografi over en anden stor kommune i det storkøbenhavnske område, nemlig Gentofte, udgivet i anledning af Gentofte Kommunebibli-

oteks 50 års jubilæum som centralbibliotek for Københavns amt.

Såvel i sin emnemæssige og bibliografiske afgrænsning som i sin tekniske udformning ligger Gentoftebibliografien meget tæt på Søllerødbibliografien. Emnemæssigt søger den at dække alle aspekter af kommunen. Inden for personalhistorien er kun registreret den litteratur, der ved sin beskrivelse af enkelte personers liv og virke belyser den pågældendes betydning for kommunen i sin helhed eller for enkelte institutioner i kommunen. Bibliografisk begrænser den sig som hovedregel til trykt litteratur udkommet så langt tilbage i tiden, som man har kunnet opspore det og indtil udgangen af 1975. Det er tanken at registreringen skal følges op af årlige tillæg, som skal kumuleres til 5 eller 10 års supplementer. Der foreligger allerede nu to tillæg omfattende litteratur udkommet i 1976 og 1977-78 samt suppleringer af ældre litteratur til hovedbindet.

Af publikationsformer medtages bøger, småtryk, kort, periodica, artikler og afsnit i bøger og tidsskrifter samt i et vist omfang ugebladsartikler. På et enkelt område, kortene, fraviges dog - i modsætning til Søllerødbibliografien - reglen om det trykte materiale. Her er medtaget kort af alle typer, trykte såvel som håndtegnede. Dog medtages af kort i mindre målestok end 1:60 000 normalt kun de ældre kort fra før 1900. I det hele taget fremstår kortregistreringen som en meget markant del af bibliografien. For de håndtegnede korts vedkommende er der i alle tilfælde til indførelsen føjet en lokalisering. Udeladt er leksikonartikler, avisartikler, artikler i illegale blade for årene 1940-45 samt interne publikationer, der kun har aktuel interesse. Udvælgelsen af materiale indenfor de fastlagte rammer bygger på en kombineret kvantitativ/kvalitativ selektion, idet man har medtaget selv meget små artikler eller en enkelt illustration, når de er skønnet relevante, specielt ud fra de erfaringer man på Gentofte Kommunebibliotek har fået med hensyn til behovet for oplysninger om enkelte lokalforhold.

Skønlitteraturen er et særligt problem i forbindelse med lokalbibliografier. I Søllerødbibliografien valgte man at medtage skønlitteratur af »veritabel lokalhistorisk interesse«, d.v.s. skønlitterære beskrivelser af steder og begivenheder som er i overensstemmelse med stedets topografi og historie. I Gentoftebibliografien udelades denne genre. Det er der gode grunde til, for selv om sådanne beskrivelser kan bidrage til at belyse et områdes kulturhistorie, så er de umulige at søge systematisk. De kan kun opspores ved tidkrævende opsøgende virksomhed, personlig læsning og information fra tilfældige kilder. Det er da også de færreste lokalbibliografier, der binder an med denne opgave.

Opstillingen er den af Dansk Lokalbibliografi anbefalede modificerede Dansk Decimalklassedeling. Hertil findes et personregister, omfattende forfattere, redaktører og udgivere, og et emne- og stedregister, omfattende lokaliteter, institutioner samt en række emner, hvis placering ikke fremgår af indholdsfortegnelsen. Af tidsmæssige grunde har man desværre i personregistret måttet afstå fra at følge Søllerødbibliografis fine eksempel m.h.t. oplysninger om fødsels/dødsår og erhverv. Af specialregi-

stre findes desuden en liste over lokale periodica samt en oversigt over L. Gotfredsens lokalhistoriske forfatterskab. De enkelte indførelser er forsynede med korte noter vedrørende emnet, hvor dette ikke fremgår af titlen og meget detaljerede analyser af de relevante kapitler og afsnit ved både monografier og samleværker. Litteratur om Gjentofte Kommune afløser for en stor del den gamle Litteratur om Gjentofte Kommune og Jægersborg Dyrehave (Udg. af Gjentofte Kommunebibliotek. 1943), men da den nye bibliografi holder sig strengt til kommunegrænserne, har den gamle endnu værdi for litteratur vedrørende Dyrehaven. Den gamle medtog desuden artikler fra lokale aviser, som heller ikke findes registreret andetsteds.

Tillæg 1968-74 til Søllerødbibliografien er udarbejdet af Finn Slente, som også var medarbejder på hovedbindet fra 1968. Det er glædeligt at konstatere, at dette meget fine bibliografiske arbejde følges planmæssigt op dels af årlige supplement, som publiceres i Søllerødbogen, dels af flerårskumuleringer. Det anføres i forordet at Tillæg 1968-74 må betragtes som foreløbigt, idet det er tanken til sin tid at udsende et kumuleret og revideret 15 års supplement. Emnemæssigt og bibliografisk følger tillæget hovedværket, som det både viderefører (til midten af 1974) og supplerer (for litteratur udkommet før 1968). En del af den nyopdagede ældre litteratur er medtaget efter oplysninger fra benyttede af bibliografien, som oftest litteratur, der ikke har kunnet opspores ad systematisk vej. Ud over tilføjelser rummer tillæget en række væsentlige korrektioner til bibliografien. Med de to fornemme, her omtalte bibliografier over Gjentofte og Søllerød kommuner er foreløbig fire lokalbibliografier over kommuner inden for Københavns amt blevet publiceret. I 1976 udkom Litteratur om Ballerup Kommune (Udarb. af Inge Eliasson) og Litteratur om Rødovre (Udarb. af Eva Deichmann). Herudover er der udkommet dele af en fremtidig Lyngby-Taarbæk bibliografi, alle udgivet af Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker.

Mona Madsen

Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger. Bind III: 1570-1581. Ved Erik Reitzel-Nielsen, under medvirken af Ole Fenger. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1979, 422 s. kr. 402,60.

Med en hastighed der er velgørende, når det gælder en så stor udgivelse foreligger allerede nu bind III af Danske domme 1375-1662. De private domssamlinger. Både bind II og III er således udkommet i 1979. Man kan håbe, at de resterende bind vil se dagens lys ligeså regelmæssigt som de tre første bind.

Da en endelig vurdering af denne udgivelse må vente til alle 6 å 7 bind foreligger, skal jeg nøjes med nogle enkelte kommentarer her.

Som i anmeldelsen af de to første bind vil jeg understrege, at kommentarerne er meget fyldige, selvom en vis usikkerhed spores. Det gælder, naturligvis, især på de områder, hvor Reitzel-Nielsen har været henvist til at

benytte ældre litteratur. Desværre kommer kommentarerne derved til at fremtræde med en falsk autoritet. Et par eksempler skal nævnes.

Reitzel-Nielsen anfører i note 20 til sag nr. 376, at retsbrugen i det 16. og 17. århundrede m.h.t. nævn i kirkesogn i trolddomssager var vaklende, idet der efter hans opfattelse blev benyttet enten 8, 12, 14 eller 15 nævninge. Retsbrugen i Jylland i det 17. århundrede var ikke vaklende. Der benyttedes 15 nævninge, med mulighed for at udskyde op til 3 af disse. De 8 nævninge kom først ind i billedet med forarbejderne til Danske Lov, omtalt i Lovkommissionens Proceslovforslag af 26. marts 1663.

I samme sag nævner Reitzel-Nielsen ikke en del af lovgrundlaget for trolddomsprocesserne. Landstinget i Viborg stadfæstede en fældende nævninge-ed, til trods for at kun en dømt troldkvinde havde vidnet imod den anklagede. Det var direkte i modstrid med den københavnske reces af 6-2-1547, hvor det i artikel 8 hed: »Udedske mand maa ingen mand vitne til skade«. Det sagdes direkte, at troldkvinders og -mænds vidneudsagn ikke måtte stå til troende. Men denne artikel omtaler Reitzel-Nielsen ikke.

Denne dom viser i udpræget grad det danske klasse-samfund i al sin udfoldelse. Der synes nemlig kun at kunne være én årsag til, at landstinget lukkede øjnene for denne artikel: at det var en af landsdommerne Palle Juel til Strandet, der havde indbragt sagen for landstinget, efter at den anklagede var blevet udlagt for at have været med til at forgøre Palle Juels hustru.

Det er indlysende, at der vil være tilgivelige »smuttere« i kommentarerne, når det drejer sig om en så stor udgivelse. Reitzel-Nielsen nævner i mange tilfælde de alvorligere skrivefejl, der forekommer i manuskripterne; men i nr. 406 (p. 142, linie 5) må det være en skrivefejl, når der skrives »for dj mett thieris mett brødre v mennd skulle haffue Marene Thommis dother i Thiørringge troldom sag paa suoritt«. Det må være en skrivefejl for »mot«, idet det andetsteds i teksten fremgår, at et antal nævninge havde kvitsvoret (frikendt) Marene Thommis datter.

De tre bind fremstår i en let læst typografi, med en forholdsvis bred margin, så der kan skrives notater i det arbejdsredskab, en kildeudgave er. Jeg skal dog ikke nægte, at jeg fra tid til anden kvier mig ved at skrive i en bog til over 400 kr.

Jens Chr. V. Johansen

Sagregistre til Herlufsholm birks tingbog, 1616-1619 og 1630-1633. Udgivet af Landbohistorisk selskab. København 1979. 170 s. kr. 40.

Efter en årrækkes arbejde foreligger nu det første sagregister til de tingbogsudgaver, Landbohistorisk selskab siden midten af 1950'erne har udsendt. Det er sagregistret til Herlufsholm birks tingbog 1616-19 og 1630-33. Og det synes en velovervejet disposition at begynde hermed, da netop denne udgivelse er den mindst omfangsrige af de udgivne tingbogsrækker.

Arbejdet er udført af retshistorikeren Ole Fenger, historikeren Karen Marie Olsen (C. Rise Hansen videre-

førte arbejdet efter Karen Marie Olsens død) og sprogforskeren J. Kousgård Sørensen, og det er udført grundigt, med omhu og med en klar opbygning.

Registret falder i 3 dele: et juridisk register, et ikke-juridisk register og en ordliste. Det juridiske register tager sit udgangspunkt i tingbøgenes juridiske karakter (der er tale om en funktional analyse af tinget); det ikke-juridiske register i landsbyen og dens forhold; og ordlisten er først og fremmest en indgang til sagregistret.

Princippet for det juridiske register har været, at alt, hvad der er foregået på en enkelt tingdag, er blevet registreret, løstrevet fra en karakteristisk af sagen. Årsagen til, at denne registreringsform er blevet valgt, er dobbelt: 1. undgår udgiverne at presse en efter deres mening »mere eller mindre vilkårlig, juridisk systematik« ned over de enkelte sager, og 2. mener de, at »mange omstændigheder ved rettergangen og dens parter kan være af større interesse end sagstypen og den enkelte dom«.

Det er en registreringsform, der medfører en vid udstrækning af dobbeltregistrering, hvilket udgiverne da også indrømmer (p.iv). Men når registreringen drives så vidt, at det bliver til en tredobbelt registrering indenfor beslægtede grupper, finder jeg, at omhuen går for vidt. Det er f.eks. tilfældet med en af hovedgrupperne i det juridiske register, der har fået betegnelsen: »De i retssagerne forekommende retsforhold og retsbrud«; de 4 første undergrupper er nr. 70: angreb på liv og legeme, mord, drab, hug og slag m.v.; nr. 71: fredsbrud, husfred, kirkefred, mark- og vejfred; nr. 72: frihedsberøvelse, ulovlig; og nr. 73: ærekrænkelser, fornærmelser. Herindenfor på 1½ side finder man den samme sag registreret tre gange. Først i gruppe 70, rubriceret under »klage over husfred, gårdgang, vold, sår og skade«, dernæst i gruppe 71, rubriceret under »husfred«; og endelig i gruppe 73, rubriceret under »ærekrænkelse og skældsord«. Det vil jeg betegne som en overregistrering. De 3 rubriceringer ligger så tæt ved hinanden, at det virker, som om de 3 medarbejdere hver især har hæftet sig ved en speciel ting i denne sag, hvorefter rubriceringerne ikke er blevet redigeret.

Princippet virker betydeligt mere efter hensigten, når f.eks. en sag både rubriceres under nr. 71 »husfred« og under nr. 74 »krænkelse af religion og sædelighed, troldom«: »hor og lejersmål«.

Disse bemærkninger om enkeltheder skal dog på ingen måde tilsløre, at sagregistret er et hjælpemiddel af høj standard til hurtigt at orientere sig i tingbøgenes indhold; og man kan kun håbe, at der ikke kommer til at gå flere år, før sagregistre til Skast-, Sokkelund- og Aasum herredes udarbejdes og publiceres.

Jens Chr. V. Johansen

Laust Kristensen (udg.): Eskel Sørensen: Landevej og Vejvæsen 1815, publikation nr. 4, Lokalhistorisk arkiv Ejby, 1974, 11 s., kr. 5 – samme (udg.): *Eskel Sørensen: Om Gielbjerg (o. 1820)*, Kildeskrifter nr. 1, Lokalhistorisk arkiv Ejby kommune, 1975, 48 s., kr. 20 – samme (udg.): *Eskel Sørensen: Skik og Sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede*, hæfte nr. 18: *Om det sande bondevæsen*, publikation nr. 8, Lokalhistorisk arkiv for Ejby kommune, 1978, 41 s., kr. 5.

Der kan være grund til at gøre opmærksom på disse i deres udstyr såre beskedne kildeudgivelser fra Lokalhistorisk arkiv for Ejby kommune på Vestfylen. Det drejer sig om tre af de manuskripter, bonden Eskel Sørensen (1771–1835) har efterladt sig. Denne, der var af en velstående bondeslægt og som på grund af kronisk sygdom eller invaliditet levede som enlig på fædrenejgården til sin død, var meget skrivende og skal bl.a. have efterladt sig en serie på indtil 26 hæfter betitlet Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18de og først i det 19de Aarhundrede. Den fynske lokalhistoriker H. C. Frydendahl fremdrog i 1933 mindet om Eskel Sørensen og udgav året efter hans skildring af hoveriet på Tybrind gods (Fynsk Hjemstavn 1934 s. 134–40, 1935, s. 85–93). Tidligere sognepræst i Ejby, Laust Kristensen, har publiceret yderligere to af seriens hæfter, mens det er uklart, hvor de øvrige hæfter er blevet af. Hvad man kender af efterladte manuskripter er iøvrigt spredt mellem Ejby lokalhistoriske arkiv, Odense bys museer og Dansk folkemindesamling.

Eskel Sørensen er en meget kyndig og læseværdig skildrer af bondeliv og -gøremål sidst i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet. Med udgangspunkt i bondens situation giver han en meget indgående fremstilling af f.eks. hvad vejanlæggene betød for bønderne og hvordan arbejdet var organiseret. Også det tidligere udgivne manuskript om hoveriet giver en nuanceret og perspektiveret skildring af vilkårene omkring bøndernes arbejdsydelser. Hæfte nr. 18 om det om det sande bondevæsen rummer en kronologisk gennemgang af årets arbejder både indendørs og udendørs og både mænds og kvinders på et gårdbrug omkring år 1800.

Manuskriptet om Gielbjerg skildrer gårdens og slægtens historie tilbage til midten af 1600-tallet med udførlige redegørelser for dokumenter til belysning af gårdens forhold – det var en ejendomsgård – og med indgående personbeskrivelser baseret på familietradition, gamle folks erindringer eller selvoplevelse. Om en ældre slægtning Hans Jørgensen beretter Eskel Sørensen:

»Når han blev vred, så lagde han sig efter gammel sædvane i sængen med klæderne på, men de foragtede hans vrede og lod ham ligge. En pige, der har tient ham, fortalte mig, at han således engang låe 2 til 3 dage i en sæng i den øverste stue, og når han blev sulten, gik han ud, skar sig et stykke tørt brød, drak vand af vandspannen til, gik og slog dørene i lås for sig, lagde sig i sengen igen« (s. 16). Som skildrer af bondeliv og bondeholdninger i tiden omkring år 1800 er Eskel Sørensen på ni-

veau med Søren Pedersen, Havrebjerg, hvis manuskripter opbevares i Det kgl. bibliotek. Deres skildringer er ikke blot som dag- og optegnelsesbøgerne korte notitser om vejr, arbejder og priser, men virkelige indgående beskrivelser af bondementalitet og begge har de en klar historisk fornemmelse, der giver dem blik for udvikling og relationerne mellem bondesamfundet og omverdenen.

Laust Kristensen nævner i sin indledning til Om Gielbjerg, at der eksisterer forskellige afskrifter af Eskel Sørensens manuskripter på egnen, ligesom det tilsyneladende er noget uvist, hvormange af de originale hæfter, der er bevaret og hvor. Det vil for studiet af dansk landbohistorie omkring og efter reformtiden være af stor værdi at få opsporet, hvad der endnu måtte være bevaret af Eskel Sørensens arbejder. Det er prisværdigt, at Laust Kristensen og Ejby lokalhistorisk arkiv har fået disse kilder lagt frem, men udstyr og udgivelsesform er som nævnt foran yderst skrabet. Og Eskel Sørensen fortjener faktisk at komme frem til bredere kendskab og benyttelse.

Claus Bjørn

Danmarks Arkitektur under redaktion af *Hakon Lund*. Bind I: Enfamiliehuset af *Lisbet Balslev Jørgensen*. 211 sider, illustreret. Gyldendals Forlag, København. 1979. Kr. 240, i subskription Kr. 200. Bind II: Arbejdets Bygninger af *Jørgen Sestoft*. 199 sider, illustreret. Gyldendals Forlag, København 1979. Kr. 240, i subskription Kr. 200.

Dansk bygningshistorisk forskning har haft travlt siden midten af 1970'erne og udfoldet en omfattende udgivervirksomhed. Nationalmuseets 2. afdeling har publiceret værdifulde oversigter over den gamle bebyggelse i større og mindre byer, til dels i samarbejde med Det særlige Bygningssyn og Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse. Foreningen har selvstændigt fortsat sin skrifterække med lodige udgivelser i tæt følge, og selv det længst hendsede Selskab for Arkitekturhistorie er vågnet til dåd og begyndt udsendelsen af et årsskrift, *Architectura*. Fredningsstyrelsens 5. og 6. kontor, hvorunder Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyns sekretariat hører, er langt om længe begyndt at udsende beretninger fra deres vigtige arbejdsmark, *Antikvariske Studier*. To centrale skikkelser inden for det antikvariske arbejde, begge tillige fremragende forskere og forfattere – magister Harald Langberg og docent Hans Henrik Engqvist – fik i 1979 hver deres stofmættede festskrift. Endelig oplevede Langbergs hovedværk, *Danmarks Bygningskultur* fra 1955, at blive genudsendt, ligesom Knud Millechs og Kay Fiskers nogle år ældre *Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950*, begge på foranledning af Arkitektskolen i Århus.

Også fra Kunstakademiet i København er et værdifuldt forskningsinitiativ udgået. Under redaktion af dets nye overbibliotekar, magister Hakon Lund, og med yngre kunsthistorikere og arkitekter som medarbejdere, er i 1979 indledt udgivelsen af et 6-binds værk med den for-

pligtende titel *Danmarks Arkitektur*, »den hidtil mest omfattende danske arkitekturhistorie«, som forlaget ikke uden stolthed forkynder, med hovedvægten lagt på den nyere tid.

Alene i kraft af sit omfang og sin bebudet utraditionelle opbygning – tematisk i stedet for kronologisk, sociologisk i stedet for stilhistorisk – er denne publikation nok værd at gøre opmærksom på. Men også fordi det videre i forlagsreklamen hedder: »Værket beskriver ikke blot de enkelte bygningers udseende og funktion, men søger også at trænge ind i den samfundsmæssige baggrund for deres udformning«. Og i fortsættelse af denne lovende programmerklæring fastslår redaktøren: »De store og flotte bygninger er der som regel skrevet meget om. Det er almindelig arkitekturhistorisk praksis, at disse – monumenterne – står som milestene, der bestemmer den kronologisk fremskridende beretning. I *Danmarks Arkitektur* er det tilstræbt, at substratet, de mange huse vi bor og producerer i, behandles udførligt«.

Denne åbenlyse bekendelse til det historisk og fagligt relevante mere end det æstetisk ræsonnerende lyder næsten af et videnskabeligt nybrud inden for kunsthistorien, som den hidtil i reglen er blevet dyrket af fagets folk i København. Navnlige klinger den som sød musik for en anmelder, der selv værdsætter de bygningskulturelle levn som et historisk kildemateriale af ikke ringere betydning end de skriftlige. Rigtigt tolket kan bygningskulturen meddele konkrete udsagn om tildragelser og samfundsforhold, der ellers alene lod sig bestemme ved spidsfindig tekstanalyse og dristig konstruktion, og give fylde til et historisk tidsbillede, der ellers kun stod som en kontur eller et nødtørftigt politisk signalement. De bygningskulturelle levn må ikke alene – som kunsthistorikerne hidtil har været tilbøjelige til at gøre det – vurderes æstetisk, men også materielt. Og navnlig må de anskues i en relevant historisk sammenhæng, på baggrund af de til enhver tid værende magtforhold i samfundet og som et aftryk af dets idealer såvel som dets formåen, politisk, økonomisk og teknisk.

En dansk arkitekturhistorie må derfor frem for alt andet være et historisk arbejde, som allerede Harald Langbergs *Danmarks Bygningskultur* var det – »en historisk oversigt«, som dets meget sigende undertitel lød. Her blev, for første gang i et bredere kunsthistorisk værk, landets bygningskultur set som et led i den historiske, sociale og tekniske udvikling, og fremlagt forbilledligt klart med et på mange forhold banebrydende nysyn. Det er imidlertid også værd at hæfte sig ved Langbergs indledende advarsel mod overfortolkning af kilderne: »Det nye, der i enhver periode bygges, kan ikke betragtes som repræsenterende tidens almindelige behov for bygninger, men snarere repræsenterende et ekstraordinært behov, og vel at mærke et ekstraordinært behov bag hvilket der står så stærke kræfter, at det lykkes at få det dækket«. *Hvad og hvordan* der gennem tiderne er blevet bygget, bliver her ved ikke arkitekturhistoriens eneste objekt, men også spørgsmålet om, *hvem* der byggede, *hvorfor* de gjorde det, *hvorledes* de kunne komme til det – og hvad de *ikke* byggede! – må besvares, før den bygningskulturelle forskning kan siges at have fundet sin form som en videnskabelig disciplin.

Dette synes ophavsmændene til det nye værk ikke ganske at have gjort sig klart. I hvert fald hedder det i Lisbet Balslev Jørgensens forord: »Begrebet enfamiliehus er her forsøgt beskrevet ud fra et sociologisk-stilistisk synspunkt; hvad bygningens udformning betyder for bygherren, hvilke tanker, der kunne tænkes at ligge bag valget af stil, og hvilket indtryk man måtte ønske at gøre på sine omgivelser. Økonomien spiller kun en ringe rolle i disse forhold (?) . . . Selve ønsket om at udstyre boligen på en bestemt måde er et udtryk for tidsånd, samfundsklasse og dannelsesniveau, men viser også fællesmenneskelige tilbøjeligheder til at hegne, demonstrere social position i trappe og portal og at udøve magt ved at tilrettelægge og udforme boliger for andre«.

Lisbet Balslev Jørgensen er sikkert som få fortrolig med den bebyggelsesform og den periode, hun her fortrinsvis beskæftiger sig med, enfamiliehuset eller villaen (navnlig) i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Hun er dertil en fængslende og engageret skribent og en god fotograf. På Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger vil mange have nydt godt af hendes store hjælpesomhed og viden og have kunnet glæde sig over, at hendes bog har høstet bred anerkendelse i dagspressen og indbragt hende Gads Legat.

På baggrund af det betydelige arbejde, forfatteren øjensynligt har lagt i sin fremstilling, og de forventninger, redaktionens program og hele værkets plan måtte vække, er resultatet imidlertid skuffende. Det »sociologiske« synspunkt, bogen hævdes skrevet ud fra, indskrænker sig stort set til betragtninger af ret almindelig art over det formentlig idégrundlag for det 18. århundredes landsteder og (navnlig) det omfattende villabyggeri, der satte ind ved forrige århundredes midte, og hvad der rent psykologisk kan udledes af dets stilistiske iklædninger – og af hoveddørens bredde! . Forfatterens forsøg på at etablere en dybere årsagssammenhæng mellem samfund og stil på dette overvejende æstetiserende grundlag, endda uden i nævneværdig grad at inddrage det med tiden helt ændrede livsmønster, forbliver imidlertid ligeså utilfredsstillende som i sin tid det sene 19. århundredes krampagtige søgen efter en selvstændig »stil« og hektiske optagethed af spørgsmålet om »ægthed« eller »uægthed« i arkitekturen, alt efter hvilke ornamenter man benyttede. Hendes overvejelser når aldrig langt under overfalden og har i hvert fald intet at gøre med »sociologi«.

Så velformuleret fremstillingen end er, virker den i flere henseender usikkert disponeret og uklart afgrænset. Begrebet »enfamiliehus« bliver aldrig defineret, men viser sig forbløffende rummeligt, når det både kan omfatte envældens grevelige landslotte, forrige århundredes filantropiske arbejderboliger og nutidens kollektive beboelser, foruden de egentlige »enfamiliehuse« (villaer). I øvrigt hedder det ikke enfamiliehus, men enfamiliehus.

Hvad der tilsyneladende har foresvævet forfatteren, er vel nærmest det nutidige begreb »haveboligen«, men heller ikke dette mulige synonym kan bruges ganske entydigt. Indledningskapitlet »Det jordiske Paradis« opkaster den påstand, at »landstedet og villaen er privatmandens virkeliggørelse af drømmen om paradiset have«, skønt både historien og litteraturen bugner af udtalelser i retning af det modsatte. Til visse tider – og på visse årti-

der – har moden imidlertid krævet en udflytning i naturen, og hovedstadens toneangivende lag har bøjet sig under fordringen, skønt »en måned på landet« let kunne føles som en måned for længe. Lisbet Balslev Jørgensens indledning er i øvrigt pompøst skrevet, næsten som Christian Elling ville have gjort det, lige til den kryptisk/heroiske slutning: »Drømmen bliver en sentimental længsel efter en tabt uskyldstilstand. Den er sentimental fordi den er umulig. Vi har spist af kundskabens træ, og hverken Grækenlands eller Roms ruiner vil kunne genopstå i fordums glans. Vi lever med arvesynden uden for paradiset og resignerer i ruinlandskabet«(!)

Forfatteren resignerer dog så vist ikke, men fører læseren på den lange vej gennem nok så velplejede lysthaver nord for København. Fra Frederiksdal og Bernstorff Slotte over det 19. århundredes højborgerlige villaer, som Bindsbøll, Herholdt og Nyrop byggede, til nutidens eksperimentallyggeri af Arne Jacobsen, Jørn Utzon, Ole Helveg og mange flere, er fremstillingen nærmest traditionelt stilhistorisk/kronologisk. Udflugten gælder hovedsageligt herskabelige beboelser af mere eller mindre avanceret tilsnit, men alle ret så individualistiske frembringelser på højt niveau, æstetisk og konstruktivt. Disse arkitektoniske unica har næsten allesammen som nyopførte været offentliggjort i »Arkitekten«, og de fleste genkendes fra andre arkitekturværker. De er alle bygget af tidens »førende« arkitekter, og – kunne man fristes til at tilføje – til tidens »førende« mænd. Om grundlaget for dette herskabeligt/mondæne byggeri hører man ikke meget, og slet ikke fra de senere år. Man troede ellers at have redaktørens ord for, at »de store og flotte bygninger« skulle træde tilbage for »substratet (grundlaget), de mange huse vi bor og producerer i«, ligesom det senere hedder, at »herregårdene får ikke lov at brede sig utilbørligt«. Målt med samtidens almindelige byggeri forekommer næsten alle de omtalte »enfamiliehuse« imidlertid anmelderen som »herregårde«, ofte med undtagelsestilfældets karakter. Enfamiliehuset er blevet endnu en bog om »de store og flotte bygninger«, måske fordi der ikke var »beregnet plads til sjælen i de deløse parcelhuskvarterer, som voksede op omkring de store byer«, som forfatteren et sted skriver – og så ofres der ikke flere ord på »de mange huse vi bor og producerer i«.

Det filantropiske byggeri af arbejderboliger siden forrige århundredes midte, som helliges væsentlig omtale, har unægtelig ikke meget tilfælles med de liberalismens outrerede forposter, som rigmandsvillaerne fra før og nu udgør. Det er forståeligt, at Lisbet Balslev Jørgensen ser med sympati på disse progressive beboelser, der næppe tidligere har været tilstrækkeligt undersøgt, men enfamiliehuse kan man nu ikke rigtig kalde dem. Hvad enten det som Lægeforeningens velkendte boliger på Østerbro drejer sig om toetagers stokke med 42 lejligheder i hver, eller de af Arbejdernes Byggeförening talrige steder i hovedstaden opførte to- eller trelejlighedsrækkehuse (f.eks. »Kartoffelrækkerne«), hvor husejerens økonomi efter rent kapitalistiske principper var baseret på, at han udlejede husets andre lejligheder, forekommer deres optræden i et værk om netop enfamiliehuse lidet velbegrunderet. Med mindre det da har været hensigten at føre udviklingslinien fra forrige århundredes sociale boligbyggeri

frem til nutidens kollektivism – Albertslund, Jørn Utzons Espansiva Byggesystem eller Christiania (der heller ikke just består af »enfamiliehus«), hvor den enkelte »ikke (skal) være en fange i et på industriens betingelser funktionelt bur, men ud fra sin bolig kunne skabe sig sit eget paradis«.

I en arkitekturhistorie, »opbygget over bygningskategorier i stedet for stilarter og kronologi«, må en så åbenlys tematisk inkonsekvens imidlertid sætte et spørgsmålstegn ved det forsvarlige i overhovedet at tilrettelægge en større fremstilling på denne måde. Dette så meget mere, som arkitekturens forskellige »genrer« i nyere tid, som udgør værkets tyngdepunkt, stadig stærkere har nærmet sig hinanden arkitektonisk, teknisk og økonomisk og vanskeligt forstås uden i sammenhæng, ligesom grænsen mellem de forskellige boligformer – og mellem dem og omgivelserne, byplanen, haven og landskabet, hvad Lisbet Balslev Jørgensen selv er inde på – er blevet stadig mere udvisket.

Jørgen Sestofts ikke mindre velformulerede bog om Arbejdets Bygninger giver i nogen grad svaret på dette spørgsmål. »Økonomibygningerne«, som han et sted med større præcision end i den valgte titel betegner sit emne, d.v.s. industriens og i et vist omfang også handelens og samfærdslens bygninger, udgør for langt den største del af den behandlede periode overhovedet ingen selvstændig genre. Enten var de fuldstændig anonyme og arkitektonisk ubearbejdede, hvad der et sted spidsfindig formuleres: »Det arkitektoniske udtryk var inkarneret fornuft som æstetisk kvalitet« (!) – eller, som det siges om Christian VI's Tugt- og Børnehus på Christianshavn, var det »slet ikke bygningens funktion som social (og industriel) institution, der bringes til udtryk, men dens kongelige tilhørsforhold«, d.v.s. dens overensstemmelse med tidens øvrige monumentalarkitektur. I øvrigt har næsten ingen ældre industribygninger overlevet, og kun undtagelsesvis i deres oprindelig form. De industrielle processer og »lokaliseringmønstre« har ændret sig så meget, at bygningerne enten er overgået til anden anvendelse eller simpelthen blevet nedrevet. Dette gør læsningen af bogens første trediedel til en i arkitekturhenseende noget perspektivløs affære, som det nok havde været rimeligt at gøre kortere af.

Endnu i det 19. århundredes slutning, da industrialiseringen af det danske samfund omsider var sat ind, lå industribygningerne »notorisk . . . i yderkanten af periodens betydningsfulde arkitekturopgaver . . . (og) kun særlige omstændigheder betingede, hvis bygninger til industri, handel og transport fik, hvad man kunne kalde arkitektonisk høj profil«. Mange er så skematiske, at de endda »næppe har krævet arkitektbistand«, hvilket må være tungt at erkende for en fagets mand, som rene nyttebygninger utilgængelige for æstetisk behandling. Helt snusfornuftigt hedder det også i billedteksten til Købkes tegning af en slagterbod på Sct. Annæ Plads: »Træskures udførmning følger ikke de fremherskende arkitekturstrømninger« (!). Det »saglige og konstruktive«, som bl.a. Knud Millech har fremhævet som en positiv kvalitet ved en del af tidens industribebyggelse, afskrives nøgternt som ikke andet end »en spartansk version« af tidens

arkitektoniske hovedretninger, og dermed i virkeligheden uden selvstændig interesse.

Først det 20. århundrede bragte industribyggeriet i en nærmere sammenhæng med arkitekturen, vel at mærke nu med modsat fortegn: »Mens det hidtil havde været hovedreglen, at industriens bygninger, i det omfang de overhovedet var arkitektonisk bearbejdet, optog elementer fra arkitekturens tradition, blev det efter omkring 1925 omvendt arkitekturen, der modtog impulser fra den moderne industrielle teknologi«. Den såkaldte funktionalisme tog sit udgangspunkt i industrien og dens produkter – »huset er en maskine til at bo i«, skrev le Corbusier – men var selvfølgelig lige fuldt en æstetisk formalisering, »ideologisk bestemt af forestillingen om en ny og højere overensstemmelse mellem en epoke og dens produkter«. Den strengt kubiske funktionalisme skulle da også snart vise sig som et modelune, en »stil« slet og ret, som mange andre før og siden og som sådan kun af forbigående betydning.

Det interessante er imidlertid, at »funktionalismens gennemslag i arkitekturen ikke først og fremmest (foregik) i industribyggeriet, men afledt derfra i boligbyggeri og institutioner for uddannelse, social- og sundhedsforsorg«. På samme måde var den »nyklassiske« bevægelse, hvis af forfatteren med rette fremhævede »skærpede opmærksomhed over for relationerne mellem legeme og rum, flade og åbning, rytme og proportion« beredte vejen for den »rene funktionalitets« knappe, kubiske former og glatte flader, i sin tid udløst af striden om at sætte spir på C. F. Hansens Frue Kirke i København 1911. Og da de præfabrikerede støbejernkonstruktioner, anvendt i engelsk fabriksbyggeri siden 1780'erne, langt om længe slog igennem herhjemme, hvor de ikke mindst blev en forudsætning for det nøgterne »uarkitektoniske« industribyggeri, skete det ikke i en industribygning, men i Herholdts Universitetsbibliotek (1859). Men dette udgangspunkt for »arbejdets bygninger« i deres største epoke sorterer efter værkets plan under bindet Magtens (!) Bolig, ligesom Frue Kirke under Kirkens Huse og funkisvillaerne – hvor netop den industrielle standardisering af selve byggeprocessen mere end noget andet gjorde det af med de dekorative detaljer, som Lisbet Balslev Jørgensen har viet så stor interesse – under Enfamiliehuset. Byplanlægningen, uden hvilken hverken industribebyggelsen eller enfamiliehuset kan forstås, må sammen med den øvrige bybebyggelse søges i Byens Huse – Byens Plan, mens landbrugets moderne produktionsbygninger, der næppe er til at skelne fra industriens, behandles sammen med herregårdene i bindet Landbrugets Huse!

Danmarks Arkitektur I – VI vil således efter sin plan kunne fremlægge arkitekturhistorien i et ganske nyt lys – systematisk, usammenhængende, disintegreret. Den bliver sekterisk, hvor den skulle have været almen, og den analyse af hele årsagssammenhængen mellem byggeriet og samfundsudviklingen, værket øjensynligt lægger op til, kommer aldrig i gang, når fremstillingen skiller generne i stedet for at forene dem. Er arkitekturen produkt af samfundet, eller samfundet produkt af arkitekturen (arkitekterne)? – Ja, hvem kan sige noget om det, når den eneste naturlige sammenhæng – den kronologiske – ofres

for en mere eller mindre konstrueret tematisk, og en tematik, der end ikke overholdes. Man tror det ikke muligt, at dette af alle værker er udsendt under Kunstakademiets Arkitektkskoles og Biblioteks auspicer. Og udsendt i dag, hvor arkitektuddannelsen mere end nogensinde har etableret et engageret forhold til tidssammenhængen, d.v.s. er blevet det, der nu hedder »samfundsrelevant«. Man må samtidig med smerte betænke, at Lisbet Balslev Jørgensen og Jørgen Sestoft nok kunne have skrevet et par anderledes værdifulde bøger om de perioder og emner, de vitterligt behersker, hun det 19. århundredes borgerlige villa, han det 20. århundredes industrielle modernisme – dersom Danmarks Arkitektur havde været lagt anderledes til rette.

Skønne spildte kræfter. Om det så er værkets fremtræden, sløres forfatterens arbejde af en uklar lay-out med en skrift (optima), der ikke står godt til det store billedmateriale, hvis ret uensartet karakter og pladskrævende billedtekster på både dansk og engelsk sine steder bryder tekstsammenhængen. At man kan finde på at udsende et så prætentivt arkitekturværk uden målestokangivelse ved planerne, skal kun nævnes som et eksempel på den manglende omtanke, der kendetegner hele udgivelsen.

Afslutningsvis må det endnu tilføjes, at forfatterens mangelfulde fortrolighed med den politiske, sociale og økonomiske historie – og med den relevante litteratur på disse områder – gør sit til, at denne, ofte rent kunsthistorisk æstetiske fremstilling uden kronologisk sikkerhedsnet, kommer til at hænge frit i luften. Dette er så meget alvorligere, som værket foregiver »at trænge ind i den samfundsmæssige baggrund for (bygningernes) udformning. I modsætning til tidligere fremstillinger . . .« Det forholder sig lige modsat! At end ikke det sidste århundredes bygge-, bolig- og miljølovgivning ofres nævneværdig omtale i et værk fra samme institution, hvor i sin tid Knud Millech udarbejdede sin klassisk stramme fremstilling af byggeriet 1850–1950 ud fra et velargumenteret helhedssyn på det uløselige samspil mellem lovgivning, samfundsstruktur og byggeaktivitet er kun endnu et vidnesbyrd om, at de foreliggende to bind af Danmarks Arkitektur ikke lever op til det, som skulle være selve sigtet med det nye værk. *Flemming Jerk*

Jens Bruhn: Den gamle grænse – set på postkort. Udgiven af Toldhistorisk Selskab. Thisted 1978, 71 s. + kort, ill., kr. 34,50.

Steffen Linvald og Sven Nielsen: København i gamle postkort. Forum, København 1978, 108 s., ill. kr. 69,75.

John Erichsen: Et andet København. Sociale fotografier fra århundredskiftet. Gyldendal, København 1978, 167 s., ill. kr. 100,00.

Finn Grandt-Nielsen: Odense i fotografiets barndom. Lokalhistorisk Forlag-Fyn, Odense 1979, 153 s., ill. kr. 75,75.

Der udkommer i disse år en række bøger, hvor illustrationerne er det vigtigste, og teksten er sekundær. Det hæn-

ger sammen med flere ting. Interessen for fotografier er stigende, og dette har også medført en stigende interesse for fotohistorie i bred forstand. Samtidig er der også stor interesse for lokalhistorie, og mange lokalhistoriske arkiver samler naturligt også på billeder. Gennem fotografier kan man henvende sig direkte til »læserne« om de sidste 120–30 år, også selv om der er meget, der ikke umiddelbart lader sig aflæse.

De to førstnævnte bøger er illustreret med en ret upåagtet grafisk genre, postkort, som var og måske er ved at blive et samlerobjekt. De første illustrerede postkort går tilbage til 1870, men de har rødder længere tilbage i det 19. århundrede, bl.a. i det illustrerede brevpapir. De første fotografiske forlæg blev anvendt i 1880'erne, men det var først med Verdensudstillingen i Paris i 1889, at prospektpostkortet fik sit gennembrud. Postkortenes udbredelse blev støttet af de samlealbum, der snart kom på markedet. Forsiden var oprindelig forbeholdt adressen og frankeringen, bagsiden illustrationen. Omkring århundredskiftet blev forsiden delt op, således at der på venstre side var plads til korrespondancen. Selve spørgsmålet om opdelingen af forsiden gav i flere lande, bl.a. Sverige, anledning til megen debat. Herhjemme dateres opdelingen af forsiden normalt til omkring 1904.

Postkortenes motiver var ofte topografiske, men ikke kun de berømte seværdigheder, også de lokale, blev gengivet på kortene. Sidstnævnte var bestemt for et lokalt salg. Da de ofte viser lokaliteter, som man ikke på anden måde kan illustrere med samtidige billeder, udgør de naturligvis et værdifuldt materiale. Men selv om der således findes postkort fra mange steder, hvor man ikke har andet illustrationsmateriale, var det alligevel ikke alt, der var »interessant«. Der skulle være købere til kortene. Det er derfor ofte de samme nye eller gamle huse, hovedgaden, jernbanestationen, kirken, skolen, en stor gård osv.

Ideen med Jens Bruhns lille bog om Kongeå-grænsen er netop at vise, hvorledes en egn, der ikke ofte er blevet besøgt af malere eller »fine« fotografier, kan beskrives ved hjælp af postkort. Det drejer sig om i alt 54 danske og tyske kort fra omkring 1903 til 1920. Bruhn har forsøgt at følge grænsen fra øst mod vest, og han har villet vise så mange grænsecovergange som muligt. Det lyder måske lidt tørt, men han har alligevel fået mange aspekter ved en grænse med. Her er eksempler på, hvorledes postkort kunne bruges i den politiske propaganda, andre viser den merkantile side, grænsehandelen. Bogen er forsynet med en kort, oplysende indledning og med et kort over grænsen. Selv om bogen vel nok henvender sig til en begrænset kreds, er den et godt eksempel på, hvorledes man med held kan illustrere et emne med postkort.

Det samme gælder ikke Steffen Linvalds og Sven Nielsens bog om København i gamle postkort. De har udvalgt 50 postkort fra Københavns Bymuseums samlinger. Kortene er fra 1880 til slutningen af første Verdenskrig. En del af motiverne er i dag forsvundet. Jeg synes, at det er vældig godt, at der bliver gjort opmærksom på den grafiske genre, postkort, men det er alligevel spørgsmålet, hvad Linvald og Nielsen egentlig vil med denne bog. Linvald og Nielsen skriver selv om dette i indledningen: »Vi vil i dag genkende mange af prospekterne, men

ved at kigge nærmere efter opdater vi, at miljøet har skiftet karakter, og at livet i denne by var meget forskellig fra i dag. Ved at studere dette billedmateriale føres man således tilbage til et helt andet København, en fredeligere og hyggeligere by, ikke særlig mekaniseret, men alligevel en by, der er ved at blive rigtig stor, Nordens kulturelle centrum. Ved århundredskiftet var København blevet voksen, men sammenlignet med Europas store hovedsteder alligevel kun en provinsby. «Bogen kommer efter min mening i al for høj grad til at vise »de gode, gamle dage«, og postkortmotiver som f.eks. mælkedrengene eller skraldevogne-paraden ændrer ikke ved dette helhedsindtryk, ligesom billedteksterne heller ikke kan modvirke dette.

Bogen viser, hvor mange forskellige motiver fra omkring århundredskiftet, der kan illustreres med postkort, men udvælgelsen kan godt virke noget tilfældig. De enkelte billeder er forsynet med en billedtekst, hvor der bl.a. kort oplyses om motiverne og lokaliteternes historie.

Jeg finder selv billedmateriale spændende, men det er en misforståelse at lægge det frem på denne måde. Enkeltstående billeder siger ikke så forfærdelig meget, de må indgå i en sammenhæng. Og endnu en lille kommentar, mange af de gamle postkort kan dårligt tåle at blive sat så meget op som her.

Kravet om sammenhæng er snarere opfyldt i John Erichsens bog om et andet København, illustreret ved sociale fotografier fra århundredskiftet. John Erichsen har samlet 173 fotografier fra omkring 1880 frem til udbruddet af første verdenskrig, altså stort set den samme periode som ovennævnte bog. Hovedparten af billederne tilhører Københavns Bymuseum. Her har billeder været udstillet i anledning af landsindsamlingen af gamle fotos og films i 1977 under titlen »sociale fotos«. Udvalget er suppleret med billeder fra Nationalmuseets arkiv i Brede og fra Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Sociale billeder kan være mange ting, men Erichsen gør opmærksom på, at det ikke er det officielle København eller »firsernes glade København«, men at det snarere er fotografier af byens skyggesider og slumkvartererne, befolket med samfundets stedbørn og tabere. Enkelte andre smutter med. Det gør ikke så meget, men strengt taget kan cigarmagerne på Hirschsprungs fabrik næppe helt med rette placeres her.

Bogens fotografier er delt op i seks grupper: 1. Gader, gyder og baggårde, 2. På arbejde, 3. Værtshusliv, 4. Offentlige fruentimmere, 5. Outsiderne og 6. Forsorg og fængsler. Bogen er forsynet med et stedregister, et kort over den indre by, ligesom der til de enkelte afsnit er en kort indledning. Der er ikke tale om en egentlig billedanalyse, men Erichsen placerer de enkelte emner historisk og giver en nyttig baggrundsorientering til de enkelte afsnit, ligesom han også kommer ind på billedernes værdi som dokumentation. Det er vigtigt, for kildekritikken omfatter ligeså vel fotografier som andet materiale.

Den sidste bog, Odense i fotografiets barndom, er på sin vis nok den mest ambitiøse af de her omtalte bøger. Den har et dobbelt sigte, dels viser den fotografier af byen og dens indbyggere for lidt over hundrede år siden, dels handler den om den første generation af fotografer i Odense og deres arbejder. Fotografierne, over to hundre-

de i alt, er fra perioden 1850–85. De ældste fotografier er portrætter, men allerede fra omkring 1860 er der bevaret uendørs billeder. De fleste billeder findes i Møntergårdens billedsamling i Odense, enkelte er i privateje og i Odense Magistrat 2. afdeling, andre i Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Det kunne synes vanskeligt at forene så forskellige intentioner, men Grandt-Nielsen viser først de ældste portrætfotografier for derefter at arrangere billederne topografisk fra øst mod vest, fra Frederiksbroen og Vor Frue Kirke til de nye industrikvarterer på Vesterbro. Hovedlinien er forretningsgaden Overgade-Vestergade med afstikkere mod nord og syd for denne linie. Han har lagt vægt på at få så godt som alle kendte topografiske motiver fra perioden før 1880 med.

På denne byvandring kommer man forbi de forskellige fotografers atelierer, og der indføres eksempler på deres arbejder. Knap halvdelen af fotografierne er portrætter. Her har Grandt-Nielsen tilstræbt at vise fotografernes produktion så dækkende som muligt, men samtidig også at vise et bredt socialt udsnit af odenseanere.

At der kommer en sådan balance skyldes, at politiet i 1867 begyndte at lade arrestanterne i Odense arrest fotografere. I bogen er der afbildet 20 af disse fotografier, optaget af fotograf C. E. E. Rye i 1867–68. Om ikke andet skal disse fotografier nok afholde de fleste fra nostalgi.

Bogen er på i alt 153 sider og på forsatsbladene er der gengivet kort over Odense fra henholdsvis 1861 og 1887, og man kan således lokalisere de enkelte steder. Grandt-Nielsen har udover forordet forsynet bogen med en god, kort indledning om fotografiens pionerer. Denne kan sammenholdes med den alfabetiske oversigt bagerst i bogen over fotografierne i Odense 1842–85, som også indeholder dem, der kun kendes fra vejvisere m.v. Oversigten indeholder oplysninger om de enkeltes virke samt henviser til de billeder, der er medtaget i denne bog. Alle fotografer, af hvem der kendes fotografier fra deres virke i Odense, er repræsenteret i bogen. Det drejer sig om i alt 25 af 47 fotografer. I oversigten er der også eksempler på visit-kartonernes bagsider. Desuden findes der en række nyttige oversigter: Ateliernes adresse 1842–85, et person-, et sag- og et stedregister, samt en lille litteraturliste.

De fleste fotografier er gengivet efter originaltryk, enkelte dog efter negativer. Som nævnt er næsten alle kendte topografiske motiver fra tiden før 1880 gengivet. Det giver nogle problemer i forbindelse med reproduktionen, og jeg finder, at gengivelsen næppe rent teknisk kan siges at være tilfredsstillende. Så vidt muligt er alle motiver gengivet i den oprindelige beskæring og størrelse. Hvor dette ikke er tilfældet, er det oplyst i billedteksten, og det er evt. tilføjet oplysninger om originalens størrelse.

Bøgerne i denne anmeldelse er vidt forskellige, og henvender sig vel også til hver sit publikum. Set under ét kan de tjene som inspiration for andre, der overvejer lignende publikationer. Og jeg tror, at de også vil bidrage til forståelsen af, at billedmateriale bevares for eftertiden på lige fod med andet materiale.

Inger Marie Kromann Hansen

Leif Ingvorsen (red.) Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. Kbh. 1978. 127 s. ill. Kr. 127,50.

Hensigten med bogen er at gøre lærerne på alle niveauer opmærksomme på de mange pædagogiske og faglige muligheder, der ligger i at inddrage lokalhistorie i skolens historieundervisning.

Med de muligheder som læseplanerne i historie lige fra folkeskolens yngste klasser til gymnasiet rummer for et fleksibelt stofvalg kombineret med den stærke vækst i interessen for lokalhistorie, er det oplagt, at der her er et emne, som indbyder til en fornyelse af undervisningen i orientering og specielt geografi og historie. Et af flere problemer er dog, at de færreste lærere har nogen egentlig uddannelse fra seminarier eller universitet til at undervise i sådanne emner, ligesom manglen på færdigt undervisningsmateriale givetvis er en højest reel hindring.

For at hjælpe på disse mangler indeholder bogen en række afhandlinger om emner indenfor lokalhistorie, som har vist sig at være pædagogisk velegnede på forskellige klassetrin. Af disse kapitler skal nævnes redaktøren Leif Ingvorsens 3 emner: »Brug af omegnen i de yngste klasser«, Samfundsklasserne i Danmark o. 1600« og »Landsbyen i 1700-tallets slutning« og Verner Bruhns to kapitler: »Industrialismens første tid i en købstad« og »Emner fra 30'ernes Danmark«. Kamma Varming har iøvrigt som den eneste af forfatterne forsøgt at integrere undervisningen i historie og geografi i sit kapitel: »Om feltarbejde med stationsbyen som emne«. Der er ganske mange gode idéer i disse afsnit med konkrete anvisninger på, hvordan man fremskaffer materialet.

Knud Prange har påtaget sig den uægtelig vanskelige opgave at skrive en oversigt over, hvordan man finder i hvert fald en del af det materiale, der kan anvendes i undervisningen i lokalhistorie.

En anden af bogens forfattere har selv fundet dette kapitel vanskeligt. Således hedder det (s. 119): »Måske virker alene oversigten over hjælpemidlerne i foregående kapitel så overvældende, at en del på forhånd giver op«, og det var vel ikke meningen. Kapitlet havde nok vundet ved at blive stillet mere systematisk op, ligesom bogen havde været mere brugervenlig, såfremt den havde været forsynet med en kommenteret, systematisk bibliografi over hjælpemidlerne. For så havde man nok ikke glemt et så fundamentalt hjælpemiddel i litteratursøgningen som det danske historiske bibliografiske system, og der var sikkert også kommet henvisninger til de forskellige hjælpemidler til læsning af gotisk skrift, hvilket dog givetvis er et praktisk problem for mange lærere.

Men som idékatalog er bogen udmærket og fortjener vid udbredelse. For at anvende blot enkelte sider af den i undervisningen er det dog nødvendigt at anskaffe klassesæt, for »Enhver form for fotokopiering . . . i ét eller flere eksemplarer, til pædagogisk . . . eller andet formål forbydes«.

Karl-Erik Frandsen

Unifol. Institut for Folkemindevidenskab. Årsberetning 1976, 1977 og 1978.

Årsberetningerne fra Institut for Folkemindevidenskab ved Københavns Universitet har en bredere interesse end den blot at være for fagets egne dyrkere ved universitetet.

Beretningerne indeholder nemlig en del artikler og kongresrapporter om emner, der har bred kulturhistorisk og lokalhistorisk interesse. Årsberetningernes artikler er især skrevet af lærere og ældre studerende inden for faget folkemindevidenskab, og flere af dem har dels almindelig kulturhistorisk interesse, dels interesse for de fag, der grænser op til folkemindevidenskaben. I 1976-beretningen findes således en gennemgang af den specielle »flipperjargon« med udgangspunkt i studiet af sproget i Christiania; den er skrevet af Synnøve Aagaard, der har studeret emnet til sin specialopgave.

Afsærlig interesse for folk, der lokalt indsamler mundtligt erindringsstof, er Ingelise Selstrups artikel i 1977-årgangen: Jernbancerindringer fra Løgumkloster. Selve indsamlingen af erindringer skete som et samarbejde mellem Løgumkloster Højskole, det lokalhistoriske arkiv i byen og Institut for Folkemindevidenskab i perioden december 1976 – juni 1977 og drejede sig om indsamling af erindringsstof om jernbanen til Løgumkloster, der fungerede i årene 1888–1926. I samme årgang skriver Fl. Hemmersam om arbejderfolklore og arbejderkultur. Der er i beretningerne en del metodisk-teoretiske artikler, f.eks. samme forfatteres »Historisk materialisme og folklore« og Per »Pelle« Jørgensen: »Lidt om min folkløristiske interviewteknik«.

Årsberetningerne indeholder også artikler om »traditionelle« folkløristiske emner som sange, fester etc. En stor del af 1978-beretningen er specielt viet studiet af fester, det er en rapport fra et seminar på Københavns Universitet i foråret 1978. Denne rapport kan også købes særskilt, medens årsberetningerne ellers ikke forhandles; sålænge der er oplag, kan de rekvireres ved henvendelse til instituttet.

Jeg finder, at instituttets årsberetninger giver en god mulighed for at følge med i, hvad der rører sig inden for faget. For en ikke-folklørist virker mange af indlæggene tankevækkende og inspirerende. Det er også prisværdigt, at fagets studerende her får mulighed for at komme til orde, bl.a. er det en tradition at aftrykke magisterkonferensforelæsningserne i faget.

Susanne Krogh Bender

Antikvariske Studier 2. Fortidsminder og Bygningsbevaring. Udgivet af Fredningsstyrelsen under redaktion af Svend E. Albrethsen og Bent Rud. Kbh. 1978. 231 s., ill. kr. 100.

I 1977 udgav Fredningsstyrelsens 5. kontor, Fortidsminderforvaltningen, i fællesskab med Nationalmuseets forlag et festskrift for Knud Thorvildsen med titlen »Antikvariske Studier«. Det var nærliggende, at de to institutioner skulle gå sammen om at bringe en hyldest til den mangeårige leder af den fredningsinstitution, der tidligere hørte

under Nationalmuseet, og som i 1976 blev indlemmet i Fredningsstyrelsen. »Antikvariske Studier« var en enkeltpublikation, da den fremkom, men den er nu blevet første bind i en skriftserie med samme titel, hvis andet bind hermed foreligger.

Dette initiativ er taget af Fredningsstyrelsen alene. Det nye bind redigeres af medarbejdere ved 5. og 6. kontor, h.h.v. Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyns Sekretariat. Baggrunden for initiativet er, at man i de to afdelinger har følt, at man nu efter omplantningen fra museum til Fredningsstyrelse havde en forpligtelse til selv at publicere resultaterne af undersøgelsesarbejdet, både de resultater, som er nået af institutionernes egne medarbejdere, og de, der er indhøstet i samarbejde med museer og forskningsinstitutioner.

Resultatet er en publikation, der spænder vidt, fra rapporter om nødudgravninger af fladmarksgrave og overpløjede høje fra sten- og bronzealder til restaurering af middelalderens og den nyere tids historiske bygninger. Der er tolv artikler ialt, hvoraf de seks er beretninger om udgravninger, som har fundet sted med hjemmel i Naturfredningslovens kap. VII, § 49. To bidrag belyser problemerne i forbindelse med bevaring af historiske mindesmærker, kirketomterne og de stenbyggede broer, mens tre andre bidrag udførligt skildrer arbejdet med bygningsbevaring. Til sidst bringes ni korte meddelelser bl.a. om igangværende undersøgelser. Heriblandt forekommer emner, som tidsskriftets læsere må kunne forvente at høre mere om i de følgende bind.

Blandt Fortidsmindeforvaltningens bidrag bør nævnes et par stykker, der handler om enkelte af de mange rutinemæssige § 49-gravninger, der iværksættes for at redde stumperne af truede forhistoriske anlæg. Sådanne feltarbejder foregår ofte under tidspres, og da afhænger udbyttet helt og holdent af udgraverens overblik og evne til i en presset situation at sætte kræfterne ind hvor det lønner sig. Svend Niensens og Sven Thorsens artikler om h.h.v. en bronzealderhøj og to romertids fund fra Nordvestsjælland gør rede for disse vilkår og viser tillige, at selv diskrete rester af oldtidsanlæg kan give information af betydning og føre til en diskussion af problemstillinger.

Baggrunden for den følgende artikel om Himlingøje-gravpladsens høje er Fortidsmindeforvaltningens engagement i en gammel fredningssag. Allerede for 150 år siden begyndte der at dukke fund op i Himlingøje, som afslørede, at stedet havde haft en særlig betydning i de første århundreder af vor tidsregning. Romerske importfund af bronzekar og glas sammen med kostbare hjemlige arbejder i guld og sølv angav, at der her fandtes et økonomisk centrum i datiden. Fundene stammer fra et gravfelt med høje, som først i 1874 blev genstand for udgravninger, foranlediget af jordarbejde i forbindelse med anlæggelsen af Østsjællands Jernbane. Flere af højene blev istandsat i forbindelse med denne første indsats, men en egentlig fredning blev først gennemført i 1942. Om den tidlige arkæologiske virksomhed beretter Mogens Schou-Jørgensen og giver samtidig en nyttig oversigt over materialet fra de ældre undersøgelser. De seneste års indsats på stedet har imidlertid koncentreret sig om de ikke længere synlige rester af dette vigtige fundkompleks. Ulla Lund Hansen skriver således om udgrav-

ningen af en overpløjet høj i 1978, en udgravning, der ligesom det foregående års kampagne (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1978), bragte usædvanlige og værdifulde fund for dagen.

Himlingøjeundersøgelserne er planlagt og gennemført i samarbejde med Forhistorisk arkæologisk Institut, Nationalmuseet og Køge Museum. Fundet fra 1978 gav endvidere anledning til at inddrage specialister fra antropologi og kvartærzoologi. Til de arkæologiske bidrag knytter sig en behandling af de menneskelige skeletrester ved J. Balslev Jørgensen, der kaster lys over et makabert handlingsforløb i forbindelse med begravelsen. Tove Hattings omtale af dyreknoglerne fra samme grav fører bl.a. et skridt videre i udforskningen af jernalderens hundetyper. Endelig tegner Helge Nielsen i sin afslutning nogle perspektiver for bebyggelseshistoriske undersøgelser med udgangspunkt i Himlingøje.

Søren Nancke-Krogh beretter om udgravningerne af en vikingetidensbebyggelse på Nordsamsø med grubehus og andre bebyggelsesspor. Denne udgravning har givet indblik i en del detaljer m.h.t. grubehusenes konstruktion. Man beklager i nogen grad, at dokumentationen er »køgt ned« til perspektiviske skitser af de udgravede anlæg. Til gengæld er der en fyldig beskrivelse af fundmaterialet. Teksten er som vanlig præget af Søren Nancke-Kroghs friske associationer i tid og rum.

Dokumentation i tekst og illustrationer er der derimod ikke sparet på i Jens Bekmoses og Svend Niensens artikel om Borgen i Stege. I virkeligheden er det en hel monografi, der her er kortet ned til 28 sider, en disposition der virker afgjort uheldig. Den meget udførlige redegørelse for iagttagelserne under denne vanskelige udgravning er ikke særlig læsevenlig og hører afgjort hjemme i en selvstændig rapport af mere videnskabeligt tilsnit, hvor man systematisk kan fremlægge stoffet uden at føle sig tvunget til at tolke alle detaljer. Nu er det vel et spørgsmål, om en sådan rapport nogensinde vil fremkomme på tryk.

Tage E. Christiansens indlæg om fredning af kirketomter udspringer af et projekt, som igen tager form af et samarbejde mellem forskere og fredningsmyndigheder. Nationalmuseets Middelalder-arkæologiske Laboratorium og Fortidsmindeforvaltningen er gået sammen om at foretage en registrering af landets kirke- og kapeltomter. Tage E. Christiansen udtrykker sig i flere henseender med store bogstaver. Indlægget er væsentligt, idet det påviser huller i fredningsloven. Det viser sig, at lovtæksten ikke i fornødent omfang tager højde for de særlige forholdsregler, som må tages i anvendelse for at beskytte gravpladser fra kristen tid. En anke med klar adresse til det lovudvalg, der med tiden skal tage loven op til revision.

Arne H. Andersens, Palle Siemens og Claus Thykiers beretning om, hvordan det lykkedes at genfinde Ole Rømers observatorium i Vridsløsemagle er en god historie, velskrevet og spændende. Fortidsmindeforvaltningen har nu skabt et mindesmærke på stedet – til glæde for astronomerne, der dermed kan gentage den gamle stjernekyggers observationer for 270 år siden fra nøjagtig samme sted.

Kirsten-Elisabeth Høgsbro gav i det første bind af »Antikvariske Studier« en glimrende oversigt over en

gruppe upåagtede fortidsminder: vildtbanesten og vildtbanepæle. I dette bind tages vore gamle stenbyggede broer under behandling. Fredningen af broerne rejser særlige problemer af den enkle grund, at mange af dem befærdes af den moderne trafik. Der gives eksempler på både heldige og mindre heldige forsøg på bevaring af denne monumentgruppe.

De tre sidste bidrag handler alle om det arbejdsområde, der i ét af dem betegnes som »bygningsarkæologiske undersøgelser«. Allan Tønnesen starter med den historiske og arkæologiske baggrund for restaureringen af Viborg Gråbrødre Kloster, én af de kirkelige bygninger, der blev genanvendt efter Reformationen til forskellige formål, og hvor der må træffes en ikke så helt nem beslutning om, hvilken skikkelse og anvendelsesperiode bygningen skal føres tilbage til ved hel eller delvis restaurering.

Andre istandsættelsesopgaver stiller bestemte krav om indgreb og bygningsforandringer for at få det hele til at stå oprejst. Det giver Erik Einar Holm et eksempel på i omtalen af restaureringsarbejderne på Støvringgård. At redde dette synkende herresæde – senere kloster – har fordret et meget omfattende arbejde med forstærkning af fundament, udskiftning af træværk og opmuring af hvælve.

Det er ikke så længe siden, at industriens og handelens funktionelle bygninger begyndte at komme i fredningssagens søgelys. Tidligere var dette privilegium længe forbeholdt handelsfyrsternes byhuse og domiciler. Kurt Rosenkrans Høyer skildrer arbejdet med at fastlægge og genetablere Det blå Pakhus' oprindelige skikkelse. Det sker som led i en række af foranstaltninger, der skal sikre, at man bevarer det, der er tilbage af den københavnske havnefront så intakt som muligt – som et minde om den florissante handelsperiode 1766–71, og til glæde for alle, der idag nærmer sig hovedstaden ad søvejen.

Tidsskriftet spænder altså vidt. Man fornemmer tydeligt, at indholdet er lagt op for at præsentere bredden i det arbejdsfelt, som Fortidsmindeforvaltningen og Det særlige Bygningssyn tilsammen dækker. Hvordan præsenteres så resultaterne, der, som det siges lidt ubestemt i forordet, hermed »bringes ud til en større kreds?« »Antikvariske Studier« lider åbenlyst af den svaghed, at der ikke fra starten er lagt nogen klar linie for, på hvilket niveau der kommunikeres. Tidsskriftet er hverken halvt populært eller helt videnskabeligt. Det kan derfor ikke bebrejdes forfatterne, at deres sprog afspejler usikkerhed med hensyn til, hvilket publikum de skriver for. Kritiken gælder navnlig de 6 første artikler, hvis indhold især forekommer uformidlet. Der er en lang og god tradition herhjemme for, at arkæologerne populariserer deres resultater sideløbende med, at der udgives rapporter i videnskabelig form. En blanding, sådan som der her er tale om – ligesom desværre også i en del lokale tidsskrifter – tjener hverken det ene eller det andet publikums interesse.

Når det gælder udgravningsberetninger, undrer det noget, at man ikke har lagt en anden linie. Fra fagkollegers side savner man i meget høj grad en adgang til det materiale af fundrapporter, der i en glidende strøm indkommer til Fortidsmindeforvaltningen fra mange museer, og som derefter går direkte ned i skufferne i Nati-

onalmuseets arkiv. Det svenske Riksantikvarieämbete anvender en billig rapportserie, hvori fundberetninger publiceres efter visse fælles retningslinier. Det har åbnet op for en stor mængde information og har samtidig haft en positiv indvirkning på beretningsstandarden. Et dansk initiativ i denne retning fra Fredningsstyrelsens side ville være velkomment.

Men tilbage til indholdet af det foreliggende bind. Lettere at læse og mere sikker i formen er de sidste 6 artikler i Antikvariske Studier. Nogle af bidragene rummer tillige stof til eftertanke. Vi har i meget høj grad brug for en kvalificeret diskussion af de særlige problemer og mål, som fredningsmyndighederne arbejder med, se f.eks. Kirsten-Elisabeth Høgsbros artikel om broer og Tage E. Christiansens opus om ødekirker. Der kan også henvises til Johs. Hertz' behandling af »ruinproblemer« i festskriftet til Thorvildsen. Her er der for forhistorikerne noget at indhente.

Det gælder meget generelt, og det bliver i et tidsskrift som Antikvariske Studier meget iøjnefaldende, at vi mangler en aktuell stillingtagen til administrative og planlægningsmæssige spørgsmål i relation til mindesmærker og fund fra oldtiden. Vi trænger til analyser af de forhistoriske fundgruppers repræsentativitet (tilløb hertil i Jens Bekmoses artikel i festskriftet til Thorvildsen) i form af virkelige overblik, regionalt eller på landsplan, som kunne danne basis for en prioritering af indsatsen i marken. Hvorfor udgraves der i Fortidsmindeforvaltningens regi langt flere grave end bopladser? – Hvilken strategi følger man i de enkelte dele af landet? – Hvordan koordineres indsatsen med museernes arbejde?

Der er nok at tage fat på. Antikvariske Studier kunne blive et både kritisk og konstruktivt tidsskrift, hvis man ville følge denne linie op.

Poul Otto Nielsen

Klaus Ebbesen: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Arkæologiske Studier, Volume II. Publisert af Institut for forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til tysk Erna Bantelmann. Genstandstegninger Henning Ørnsnes. Akademisk Forlag, København 1975. 391 s. 253 fig. 1 indlagt diagram. Kr. 192.

Bogen omfatter en stilinddeling af den ødanske mellemneolitiske tragtbægerkulturs gravkeramik (kap. II), en behandling af den tyknakkede flintøkse (kap. III), en opdeling og datering af tragtbægerkulturens dobbeltægede stridsøkser (kap. IV), en gennemgang af Elb-Havelgruppen og Kugleamphorakulturen som baggrund for det sparsomme danske materiale fra disse grupper (kap. V–VII), et afsnit om international kronologi (kap. VIII), og et afsnit om samfundsforholdene i tragtbægerkulturen (kap. IX). Dertil kommer et efterskrift om forholdet MN V – SN A, et appendix med fremlæggelse af materialet fra 6 megalitgrave, tolv fundlister og et stedregister.

Med en særdeles omfangsrig bog indeholdende mange

afbildninger af hidtil upubliceret materiale og omhandlende et emne, der længe har trængt til en nybearbejdning, kunne man nok forvente, at en anmeldelse ville være holdt i rosende toner. Når dette ikke er tilfældet, har det flere årsager.

Bogen virker betydelig længere at læse end dens 391 sider berettiger til. Efterhånden som man kommer igenem den, kan man ikke lade være med at spekulere på, om bogen ikke kunne have været disponeret meget kortere og klarere. Stærkt bidragende til dens tungt læselige form er også de mange fodnoter. Omkring 1900 er der, og de er ikke alle lige relevante.

I en så omfangsrig bog som den foreliggende kan det ikke undgås, at der vil være fejl at finde i teksten. At de imidlertid er så hyppige som her, er ikke normalt. Specielt irriterende ved læsningen er de mange figurhenvisningsfejl. Således er fig. 51,2-3 både refereret til at repræsentere MN II og MN III stil (p. 81). Reference til fig. 51,5 (p. 87 spalte 2) skulle have været 59,5. Der henvises både under »Ösenhängegefasse« og »Blasengefasse« til fig. 63,4 (p. 90) o.s.v. Disse fejl, der i adskillige tilfælde ikke kan være egentlige trykfejl, må naturligt lastes forfatteren, men også redaktionen har et ansvar for, at de er sluppet igennem.

En anden type fejl er derimod alene forfatterens ansvar. De består i unøjagtigheder ved referencer til litteratur og primærmateriale. Nogle eksempler skal nævnes. På p. 50 note 41 siges det, at Poul Kjærums har eftervist, at der har stået to kulhuse ved Ferslev. På det anførte sted (Kuml 1969, p. 65 note 24), finder vi ingen antagelse om to kulhuse, men derimod en om genbenyttelse af et og samme kulhus. På p. 56 note 163 anføres fundet fra Højbjerg hegn som et upubliceret bopladsfund, skønt C. J. Becker har publiceret det som et offerfund i en mose (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1947 p. 15). Ligeledes er museumsnummer henvisningerne til dette fund ukomplette, idet kun den sidst fremkomne del af fundet er anført (NM A 32938-40), og ikke den først fremkomne (NM A 31299-301). Det kræver endvidere mere end godt kendskab til den benyttede litteratur for at følge med i mængde af litteraturhenvisningerne. Når der f.eks. p. 270 note 53 står, C. J. Becker, Århus-Symposium 1969, 1973, vil det sikkert ikke være alle, der ved, at det er G. Daniel and P. Kjærums (eds.) *Megalithic Graves and Ritual* 1973, der tænkes på. Og når der p. 229 note 37 referes til, E. Sturms, W. la Baume-Festschrift 1956, så havde selv Statsbiblioteket i Århus nær ikke fundet ud af, at det stod for *Documenta Archaeologica* 1956, et skrift, der kun meget sjældent ses refereret til i Danmark.

Et afsnit der fortjener speciel opmærksomhed er kap. II. Her analyseres den gravfundne keramik fra øerne, og på dette grundlag udformes en stilkronologi for mellemneolitisk dragtbægerkultur. Afsnittet er ikke alene grundlæggende for resten af bogen, men har også en betydelig metodisk interesse. Når jeg i det følgende beskæftiger mig indgående med dette afsnit, er jeg mig bevidst, at jeg dermed følger andre anmelderes eksempel og delvis kommer til at gentage, hvad de har sagt. (J. A. Bakker i *Helinium XVII*, 2 1977 p. 192 ff. A. B. Gebauer i *Kontaktstencil* 13 1977 p. 73 ff.).

Klaus Ebbesens udgangspunkt for at oprette en kro-

nologi ud fra det gravfundne keramikmateriale er, at vi efter hans mening ikke kan stole på, at vore bopladsfund udgør sluttede enheder. Dette gælder selvfølgelig klart de store åbne bopladslag, men også bopladsgruber finder han kan være blandede. Bopladskeramik som helhed skulle derfor ikke udgøre et mere sikkert materiale, end det der findes ved megalitgravene. Når dertil lægges, at gravenes keramik er betydelig rigere ornamenteret end bopladsernes, har vi i dem det bedst egnede materiale til kronologiske opdelinger, hvis blot vi kan finde en metode, der gør os uafhængig af karrenes fundsammenhænge.

Forfatteren finder en sådan metode i den kendsgerning, at ornamentikelementer, som findes på samme lerkar nødvendigvis må være samtidige. Ved at registrere gentagne kombinationer på lerkarmaterialet kan vi få at vide, hvilke elementer, der er samtidige.

Jeg har tidligere (Hikuin 4 1978 p. 52 ff) angrebet denne grundantagelse ved at fremføre, at vi nok gennem element kombinationerne får at vide, at nogle elementer er samtidige, men at vi ingen oplysninger får, om hvilke der ikke er samtidige. Lad os prøve at se nærmere på, hvad det egentlig er, vi får ud af metoden, hvis vi benytter den. Først og fremmest må vi gøre os klart, at det er stille, vi udskiller. Dernæst må vi overveje, hvad en keramikstil egentlig kan være betinget af, og til sidst må vi indrette vor arbejdsmetode således, at den i videst mulig omfang forsøger at undgå ikke kronologiske aspekter i stilopdelingen. På de to sidste punkter mener jeg, at Klaus Ebbesens fuldstændig svigter.

Hvis vi ser nærmere på, hvad keramikstile kan dække over, og hvorledes de kan opføre sig i tid og rum, kan følgende fremføres, uden at det iøvrigt skal hævdes at være udtømmende:

- Til bestemte lerkarformer kan der være knyttet bestemte elementsammensætninger, således at det betingende element for en given stil kan være en bestemt karform. Denne karform kan selvfølgelig i sig selv være kronologisk betydende, men behøver så langt fra at være det.
- Forskellige stilarter på de samme grundformer kan markere forskellig funktion af karrene. Således kan keramik til rituel brug i forbindelse med f.eks. begravelser forventes at være stilistisk anderledes end brugskeramik.
- Stilvariation kan være afhængig af etniske tilhørsforhold eller af den sociale opbygning i samfundet. (Se f.eks. M. Bovin i Hikuin 5 1979, N. David og H. Henning, *The Ethnography of Pottery*. Addison-Wesley Module 10, 1972. J. N. Hill, Broken K Pueblo i Binford L. R. and S. R. (eds) *New Perspectives in Archaeology* 1968).
- En stilart kan opstå ved innovation hos en enkelt eller en gruppe producenter. Den kan derefter optræde som en konkurrerende stil til andre længe anvendte stile og over et kortere eller længere tidsrum afløse disse. (Dethlefsen, E. and Deetz, J. i *American Antiquity* vol 31 1966 p. 502 ff.).
- En stilart kan udvikles til en anden stilart ved en dynamisk proces, hvor ornamentikelementerne succesivt udskiftes.
- Stilarter fremkommet som anført i d og e kan spredes

ind i andre områder end det, hvori de er opstået. De der optager stilarten kan opfatte den som en helhed, der ikke blandes med andre benyttede stilarter, og den kan derfor komme til at eksistere parallellt løbende med de lokale stile i området.

Klaus Ebbesen tager ganske klart ikke hensyn til disse forhold, på trods af at han synes at være klar over problemerne (p. 54–59). I sin analyse slår han alle lerkar sammen i en stor gruppe uden hensyn til form. Ligeledes omfatter analysen hele det ødanske område, selvom man kunne forvente, at der inden for dette område måtte være regional variation. Med en rimelig opdeling i 5–6 hovedformer af keramik og med en opsplitning af området i f.eks. tre lokale områder (Fyn med omliggende øer, Nord- og Midtsjælland samt Sydsjælland, Møen, Lolland og Falster), ville han have kunnet fjerne indvirkningerne af a og f, medens b formentlig ikke ville have relevans, da han alene arbejder med et gravmateriale. Som analysen nu fremstår, må man have de udskilte stile stærkt mistænkt for at indeholde en blanding af form-, tids- og regionalitets dikterede stilelementer. Mistanken bliver bestyrket ved at se på sammenholdelsen af stil- og karformer i fig. 97–99 og stilarternes udbredelse i fig. 21–27. Således synes IV B stil at være en klar regionalt betinget stil tilknyttet en enkelt lerkarform »Hängegefasse«. I MN II stil er »Schulterschalen« og »Schultertassen« karformer, der kun adskiller sig ved en hank, forbløffende fremherskende (ca. 80%) i betragtning af, at de i sluttede bopladsgruber og -lag (fig. 104) i langt højere grad indgår i kombination med andre lerkarformer end med hinanden. Man kunne selvfølgelig hævde, at dette alene skyldes, at formen var særlig udvalgt til gravene, men jeg er bange for, at det kun vil tjene til, at man stak hovedet i busken overfor de egentlige problemer.

Et andet punkt man kan rette en stærk kritik mod i kap. II er den form som selve analysen har fået. Der anvendes her en R matrise analyse, hvor ornamentikelementerne er afsat ud af begge akser. Kun en gang tidligere har en helt identisk form for analyse været anvendt til dette formål (D. Clarke, PPS 1962 p. 371 ff.), og den har siden været udsat for en meget hård kritik, hvor den har været erklæret uegnet. (V. Mathews i Nature vol. 198 1963 p. 930–34, J. E. Doran and F. R. Hodson, Mathematics and Computers in Archaeology 1975 p. 170). En bedre fremgangsmåde ville have været enten at operere med en matrise, der havde ornamentikelementer afsat ud af den ene akse og de enkelte kar afsat ud af den anden. Eller en matrise, hvor de enkelte kar er afsat ud af begge akser, og hvor indføringerne i matrisen består af udregnede lighedskoefficienter mellem karrene.

Anne Birgitte Gebauer har fornylig publiceret et studie over den mellemneolitiske tragtbægerkeramik i Sydvestjylland (Kuml 1978 p. 117 ff.), og senere udbygget det med undersøgelser over andre lokale områder i Jylland (Prisopgave ved Århus Universitet 1979, upubliceret). I disse arbejder opererer hun inden for sine afgrænsede lokale områder med såvel en opsplitning efter karformer som en anvendelse af begge de ovenfor nævnte former for matriser. Resultatet er da også betydelig mere klart og tillidsvækkende end det, der er kommet ud af Klaus Ebbesens fremgangsmåde.

Vi kan imidlertid tage alle de forholdsregler, det skal være overfor regional variation og formbetingede stile, og vi kan forbedre vor teknik lige så meget, det skal være, men med mindre stiludviklingen alene er af typen e ovenfor, kan stilanalyser aldrig i sig selv føre os til en bæredygtig kronologi. Da stiludvikling normalt – og her gør den mellemneolitiske keramik bestemt ingen undtagelse – er en blanding af stilbrud, dynamisk udvikling og fremmede stile (d–f), for ikke at tale om tilstedeværelsen af eventuelle etniske og socialt betingede stile (c) så kan vi ikke undgå at skulle benytte sluttede enheder, først og fremmest fra bopladserne, til at finde ud af, i hvilket forhold stilene står til hinanden. Det er i de sluttede enheder på bopladserne at basis for vore kronologier må ligge, og efter min mening får vi de bedste resultater ved at tage udgangspunkt i bopladsernes materiale (T. Madson i Hikuin 4 1978 p. 52 ff.).

Kritikken i det foregående har været ret ensidig, og man kan vel have fået den opfattelse, at jeg dermed vil karakterisere bogen som ubrugelig. Dette er dog langt fra min hensigt. Dels bringer bogen meget nyt materiale frem, der ikke tidligere har været tilgængeligt i litteraturen, og dels er der adskillige udmærkede passager i bogen. Man kan f.eks. her fremhæve afsnittet om de dobbeltæggede stridsøkser, som jeg har haft særdeles megen fornøjelse og nytte af at læse. Man må også blive imponeret af Klaus Ebbesens flid og energi, omend man må opsende et fromt ønske om, at han fremover vil anvende den lidt mindre overfladisk.

Torsten Madsen

Erik Jørgensen: Hagebrogård – Vroue – Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland. Arkæologiske Studier, Volume IV. Publiceret af Institut for forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til tysk Dr. phil. Heinz Genge. Genstandstegninger Henning Ørsnes. Akademisk Forlag, København 1977. 213 s. 242 fig. Kr. 144.

Bogens hovedafsnit omfatter: En fremlægning af forfatterens egne gravninger af anlæg fra tragtbægerkulturen ved Hagebrogård og Vroue (kap. II–IX), en fremlægning af de gamle udgravninger af enkeltgravshøje ved Koldkur og Mølgård (kap. X), en sammenfatning af udgravningsresultaterne (kap. XI), et afsnit om veje og bebyggelse i det undersøgte område (kap. XII), og et afsnit om C-14 dateringer fra Vroue. (kap. XIII).

De foretagne udgravninger og deres præsentation i bogen er udtryk for solidt arkæologisk håndværk. Den væsentligste del af fundene stammer fra Erik Jørgensens egne gravninger, og de som har besøgt disse ved, at der ikke foretages bedre gravninger noget sted i Danmark. Denne professionalisme præger også i høj grad beskrivelsen af anlæggene, og viser sig klart i udgravningsfotografierne, selv om reproduktionen af disse i flere tilfælde ikke er den bedste.

Dokumentationsniveauet i bogen er meget højt med detaljerede beskrivelser, der gør fundene særdeles brugbare og giver tillid til dem som kildemateriale. Også fremlæggelsen af genstandsmaterialet er af høj kvalitet med præcise og dækkende beskrivelser, der til mange formål tillader en at benytte genstandene som primærmateriale uden at have set dem in natura. Selvom det skulle synes naturligt, at netop det var formålet med materiale publikationer, så er det desværre sjældent, man støder på fremlæggelser, der har den fornødne kvalitet.

Mindre tilfredsstillende er det sammenfattende og konkluderende afsnit. I forbindelse med behandlingen af tragtbægerkulturens keramik nåes ret uargumenteret til en tidsparallelisering for forskellige grupper af fodskåle med den ødanske kronologi, men denne opdeling søges ikke overført på det øvrige keramikmateriale. Dette er iøvrigt sammenfattet under en række formkategorier, hvis definitioner er meget vage og tvetydige. Det er således svært uden nærmere definition at forstå forskellen på »Kleine dreigliedrige Becher mit sehr ausgeprägter Schulter und hohem trichterförmigen Hals« og »Kleine dreigliedrige Becher mit markanter Schulter und hohem trichterförmigen Hals« (p. 192). Man kunne også have ønsket en bedre udnyttelse af det fremlagte materiale. Med en række velbelyste gravanlæg dækkende hele den mellemneolitiske tragtbægerkultur og stammende fra et snævert lokalt område, ville det have været oplagt med en mere udtømmende og almen behandling af gravskikkene, end den der gives.

Kapitlet om veje og bebyggelse er særdeles interessant læsning. Specielt den første halvdel, der behandler gravenes anbringelse langs formodede vejforløb og forholdet mellem grave og bopladser er spændende. Også iagttagelsen af tidsforskelle mellem de enkelte megalitgrave (p. 204) er meget vigtig, og burde have været diskuteret indgående i stedet for kun at blive genstand for en kort anmærkning. I sidste afsnit fremlægges C-14 dateringerne fra Vroue og udfra disse og de øvrige danske C-14 dateringer understreges det, at der tilsyneladende ikke er nogen tidsmæssig overlapning mellem tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen. Her forudses således, hvad der nu er en kendsgerning.

Erik Jørgensens bog udgør et perfekt fundkatalog, men desværre har han ikke selv fuldt ud udnyttet det meget vigtige materiale, han har udgravet og publiceret. At publikationen er af en sådan kvalitet, at andre umiddelbart kan udnytte det, er hans fortjeneste, men det ville have været mere tilfredsstillende, om han selv havde sat prikken over i'et.

Torsten Madsen

Karsten Davidsen: The Final TRB Culture in Denmark. A Settlement Study. Med bidrag af Grethe Jørgensen, Bent Fredskild og Tove Hatting. Arkæologiske Studier, Volume V. Publikeret af Institut for forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. Redaktion C. J. Becker. Oversættelse til engelsk Lars Broholm Tharp. Genstandstegninger Henning Ørsnes. Akademisk Forlag, København 1978. 207 s. 118 pl. 97 figurer. Kr. 192.

Bogens hovedafsnit omfatter: katalog over bopladsfund med Valby keramik (kap. II), andre kategorier af fund med Valby keramik (kap. III-VI), en opdeling og beskrivelse af keramikken (kap. VII), en behandling af bebyggelse og erhverv i MN V (kap. IX), og en datering af Valby Keramikken i forhold til andre kulturer (kap. X). Dertil kommer en række fundlister (kap. XI). Bogen afsluttes med et bidrag fra Grethe Jørgensen og Bent Fredskild om planterester fra MN V, og et bidrag fra Tove Hatting om det zoologiske materiale fra Lidsø pladsen.

Med denne bog har Karsten Davidsen givet os en af de bedste afhandlinger i dansk arkæologi i mange år. Bogen giver en sikker professionel fremstilling af det seneste afsnit af den mellemneolitiske tragtbægerkultur karakteriseret ved den såkaldte Valby keramik. Fremstillingen sker med basis i det kendte bopladsmateriale, og formålet med undersøgelsen er primært dels at belyse de kronologiske aspekter i den sene tragtbægerkultur og dels at belyse denne faser forhold til enkeltgravskulturen. Undersøgelsen fører dog også til bredere kulturhistoriske konklusioner, som naturligt er for et studie, der koncentrerer sig om et så basalt kildemateriale som bopladserne.

I det første hovedafsnit, der er et katalog over de kendte bopladser og deres inventar, får vi en meget udførlig gennemgang af fundforhold og oldsagsmateriale. Dette katalog alene gør, at MN V nu står som den bedst dokumenterede periode af tragtbægerkulturen herhjemme. Det er dog ikke kataloget, der her først og fremmest skal fremhæves, men mere de sammenfattende og konkluderende afsnit.

Karsten Davidsens holdning til grundlaget for oprettelsen af kronologier er særdeles klar. Han skriver (p. 9): »In the TRB Culture vessel-types and modes of decoration are not mutually exclusive and isolated variables, and as we cannot pick out sealed finds from among the megalithic graves, it is plain that this group on its own cannot to any reliable extent make clear the relationship between styles and chronology« og videre »A purely chronological treatment of the settlements is necessary for one reason alone: Simply, that no accurate chronology can be constructed without sealed finds«. Ved at bruge bopladsgruberne efter forinden at have underkastet dem en indgående kildekritisk analyse (p. 104-05), viser han, at bopladsfund med Valby keramik kan deles i to kronologisk betingede faser (MN Va og b), og at MN IV b stilen udskilt af Klaus Ebbesen (Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln 1975), og af ham opfattet som en kronologisk enhed for Valby keramikken,

findes som et indslag i begge faser. Karsten Davidsen har således i praksis demonstreret, at stildeling ikke i sig selv kan føre til holdbare kronologiske opdelinger. Kun gennem de bredt sammensatte repræsentative bopladsfund når vi til en sådan opdeling (se også ovenstående anmeldelse af Klaus Ebbesens bog).

Også på anden vis demonstreres bopladsernes betydning for kronologiske analyser. Siden C. J. Beckers første studier over den tyknakkede flintøkse (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1957) har økserne af Lindø type været brugt som ledetype for MN IV, og økserne af Valby typen som ledetype for MN V. Nu viser bopladsernes fundsammenhænge imidlertid, at Lindø økserne også forekommer i MN V og ydermere, at der er forskel på deres frekvens på øerne og i Jylland, således at Lindø øksen ikke længere har nogen absolut daterende værdi, og at nakkeindeksene under alle omstændigheder ikke har ens daterende værdi for Jylland og øerne.

Et af bogens interessanteste afsnit er kap. IX om bygges og økonomi i MN V. Skønt man skulle forvente, at et sådant afsnit ville være centralt i ethvert større arbejde omhandlende en kultur eller et tidsafsnit af en kultur, er det en kendsgerning, at det oftere mangler end er tilstede. Her har vi imidlertid et sådant afsnit, der fører os til mange aspekter af den seneste fase af tragtbægerkulturen. Således præsenteres vi overfor de endnu uhyre sparsomme oplysninger om korndyrkning og de lidt mere fyldige om dyreavl, hvor det viser sig, at kvæget er den klart dominerende art i modsætning til i de tidlige MN faser, hvor det var svinet. (Ligger der mon i denne ændring selve kimen til den nok så drastiske kulturændring, der sker ved overgangen til enkeltgravskultur). Vi får endvidere præsenteret vidnesbyrd om alsidig jagt og indsamling, hvor bl.a. hesten påvises – ikke som ride- eller trækdyr – men som et meget sandsynligt jagtbytte.

Bopladsernes placering og indhold af anlæg (gruber og huse) diskuteres også nærmere. I førstnævnte tilfælde gøres den meget vigtige iagttagelse, at pladserne er nært knyttet til vand, først og fremmest i form af havet, dernæst i form af større åløb. I forbindelse med anlægsformerne behandles de formodede huskonstruktioner dog lidt for ukritisk. Vig huset virker umiddelbart sandsynligt, men det er særdeles uheldigt, at det kun er de sidste 2–3 m af den ene ende, der er fagmæssigt undersøgt. Hvad angår Sigersted I er det i lyset af den hastigt stigende mængde »befæstede« anlæg i Danmark med bl.a. palisadehegn nok ikke tilrådeligt uden videre at opfatte de to rækker af tætstillede stolper på denne lokalitet som en del af et hus. Af stor værdi i kap. IX er forsøget på at udskille typer af bopladser og aktivitetspladser. Dermed er der lagt op til et nærmere studie af tragtbægerkulturens bebyggelsesmønster, men vi må samtidig konstatere – desværre – at fundene endnu ikke kan bære slutninger af mere generel art.

I sidste afsnit af kap. IX forsøges slutninger draget om befolkningsvariationer og periodernes længde ud fra antallet af bopladser i de enkelte perioder af mellemneolitisk tragtbægerkultur, og ud fra antallet af bopladser anlagt på ældre bopladser. Her bevæger Karsten Davidsen sig imidlertid ud på meget tynd is. Dels er det svært at følge ham i hans deduktionsrække, og dels er nogle af de

forskelle i talmaterialet, han bygger på, ikke statistisk signifikante. Således er forskellen mellem øerne og Jylland på genbenyttede pladser i de forskellige faser end ikke signifikant på 10% niveauet (X^2 -test), hvad enten man korrigerer for differencen i absolut antal pladser bygget i de forskellige faser eller ej.

I kap. X behandles den sene tragtbægerkulturs datering i forhold til andre indenlandske kulturer og til kugleamphorakulturen. I afsnittet eftervises indiskutabelt at den tidligste fase af enkeltgravskulturen er senere end eller evt. samtidig med MN V. I diskussionen indgår en kritisk vurdering af de hidtidige beviser for en samtidighed mellem tragtbægerkultur og enkeltgravskultur. Der til føjes de til dato eksisterende C-14 dateringer fra den sene tragtbægerkultur og tidlige enkeltgravskultur, og som det vigtigste element, de adskillige nye stratigrafiske iagttagelser, der er gjort over forholdet MN V – undergravstid. Med dette afsnit kommer Karsten Davidsen formodentlig til at stå – specielt i udlandet – som ophavsmænd til den nye opfattelse af forholdet mellem tragtbægerkultur og enkeltgravskultur, men vi bør her i skyndingen ikke glemme, at andre uafhængigt er nået frem til samme kritiske holdning til de hidtidige beviser for en samtidighed (N. Sterum i Hikuin 4 1978), og at det ene og alene skyldes Hans Rostholms udgravninger, at vi i dag står med de uigendrivelige stratigrafiske beviser. (H. Rostholm i Hardsyssels Årbog 1977).

Ser man bort fra katalogerne og plancherne, er det ikke nogen lang bog. Kun godt 80 sider inklusive diverse figurer. Men på de firs sider lykkes det at give en fremstilling af MN V, som gør denne senest erkendte fase af tragtbægerkulturen til den i litteraturen bedst belyste. Man må håbe snarest at se mere fra Karsten Davidsens hånd, og håbe at andre vil følge hans eksempel.

Torsten Madsen

Axel Steensberg: Draved. An Experiment in Stone Age Agriculture. Burning, Sowing and Harvesting. Nationalmuseet 1979. 61 s., ill., kr. 52.

I Draved skov i Sønderjylland gennemførtes i 1953–55 et experiment for at afprøve teorier omkring indførelsen af landbrug i begyndelsen af yngre stenalder.

I Danmark daterer de første vidnesbyrd om landbrug sig til omkring 3000 f.kr. (konventionelle kulstof 14-dateringer benyttes), d.v.s. samtidig med den første optræden af tragtbægerkulturen. I pollendiagrammer markeres det ved sparsom forekomst af korn og ukrudt. Mere markante samtidige ændringer ses i kurverne for lind og elm, som begge går tilbage. Årsagen til især elmens tilbagegang har været voldsomt diskuteret. Klimaforværring, jordbundsforringelse, elmesyge og menneskelig indvirkning har været bragt frem. Sidstnævnte årsag, især fremført af J. Troels-Smith, har efterhånden fået flere tilhængere. Man forestiller sig en landbrugsform, hvor husdyr fodres i stald eller indelukke med løvfoder, frembragt ved

styring af især elm og lind. Kun mindre stykker skov er fældet med henblik på kornavl.

Få århundreder senere registreres i danske pollendiagrammer et nyt menneskeligt indgreb i vegetationsudviklingen, men nu af en anden art end førnævnte. Dette indgreb påvises af pollenanalytikeren Johannes Iversen og blev af ham benævnt landnam. Tilbagegang for egeblandingsskovens træer viser, at højskov er ryddet. Modsvarende ses fremgang for lyskrævende urter. Den efterfølgende tilgroning præges af først birk, senere hassel. Birkens hyppighed i tilgroningsfasen synes at være et resultat af afbrænding. Tilsyneladende er følgende sket: Skoven er ryddet med økse og efter tørring afbrændt. En vis del af det brændte område er tilsået med korn, ellers har husdyrene nydt godt af den fremspirende opvækst. Den meget hyppige forekomst af pollen af lancetbladet vejbred viser, at egentlige overdrev er opstået, og at hensigten med skovrydningen i høj grad var at frembringe græsningsmuligheder for fritgående husdyr.

Iversens landnamfase er kun sparsomt dateret. Selv om den givetvis ikke er synkron indenfor det danske område, ser det dog ud til, at den falder i tidsrummet 2700–2550 f.Kr. I den arkæologiske tidsinddeling svarer det til overgangen mellem tidlig- og mellem-neolitisk tid. Fuschsbergfasen er således kulstof 14-dateret til omkring 2650 f.Kr.

Efter landnamfasen ses skoven ofte nogenlunde at genvinde det tabte terræn, og virkelig store permanente åbne områder opstår først med enkeltgravskulturen, som indledning til en landbrugsexpansion, der varer ved helt til jernalderen.

Det var det ovenfor beskrevne landnam, som eksperimentet i Draved søgte at efterligne. Det blev udført i samarbejde mellem Danmarks Geologiske Undersøgelse (Johannes Iversen m.fl.) og Nationalmuseet (J. Troels-Smith, Svend Jørgensen og Axel Steensberg).

Et skovstykke med en træarts sammensætning svarende til den atlantiske urskov blev udvalgt. I 1953 blev hele stykket fældet med flintøkser. Efter kortere tids tørring blev det omhugget ændret, men det lykkedes kun at få afbrændt et mindre areal. Direkte i den askedækkede jord såedes yngre stenalderes kornarter: de tre hvedarter en-korn, emmer og dværghvede samt seksradet, nøgen byg. Afgrøderne høstede senere på året. Med henblik på sammenligning tilsåedes mindre jordstykker udenfor det afbrændte område, men her blev der foretaget en jordbearbejdning med hakke. I 1954 fængede ilden bedre og et større areal afbrændtes. Dyrkningsforsøgene havde dette år også større omfang. I 1955 brændtes ikke, men der såedes og høstede i såvel brændt som ubrændt område. Den efterfølgende tilgroning er siden løbende registreret. I de første år sørgedes der for, at en del af området blev kreaturgræsset.

25 år efter eksperimentet foreligger nu Steensbergs publikation af dyrkningsforsøgene. Det kan oplyses, at Svend Jørgensens redegørelse for fældningen foreligger i manuskript, og at Danmarks Geologiske Undersøgelse har færdigbejdet den botaniske registrering af tilgroningen.

Den største del af publikationen er en detaljeret redegørelse for såning, vækst, høst og udbytte for hvert enkelt

af de knapt halvt hundrede små »bede«. Resultaterne er sammenstillet i tabeller og redegørelsen er suppleret med kort og et stort (næsten for stort) antal fotografier.

Hvis resultatet af dyrkningsforsøgene skal gøres op, målt i høstudbytte, må eksperimentet siges at have slået fejl. Kun sjældent høstede mere korn, end der blev udsået. Der er imidlertid flere undskyldninger at fremføre herfor: Arealet var udpeget med henblik på fældning; som surt og vandlidende var det næppe blevet valgt af stenalderbonden til kornavl. 1954 var ekstremt nedbørsrigt. Afgrøderne blev sjældent såede og høstede på de optimale tidspunkter og alt for meget blev overladt til fugle og mus. Endelig må en vis randvirkning i de små arealer påvirke udbyttet i negativ retning.

Steensberg går nok en anelse langt ud i tolkningen af de små udbytteforskelle arealerne imellem, men følgende konklusioner ser dog ud til at kunne bære: 1) Såning i huller frembragt med gravestok er at foretrække fremfor bredsåning. 2) Udbyttet er større fra brændte end fra ubrændte områder. 3) Ukrudtet hæmmes væsentlig ved afbrænding. Skal ubrændte arealer tilsås, er meget grundig jordbearbejdning derfor nødvendig.

En del af høstarbejdet blev udført med flintsegle, og den anvendte tid sammenlignes bl.a. med Steensbergs egne mere omfattende tidligere høstforsøg.

I det afsluttende kapitel behandles afbrændingens betydning for dyrkningen. I Kuml 1955 beskrev Steensberg brændingskulturer fra hele verden. I nuværende publikation sammenlignes nyere udenlandske undersøgelser af jordbundsændringer ved afbrænding med resultater af jordbundsanalyser af prøver fra Draved udtaget før og efter afbrændingen. Analyserne fra Draved er ikke videregående, men de viser dog klart, at afbrændingen forårsager en væsentlig forøgelse af fosfat- og en mindre af kalkmindholdet i de allerøverste centimeter. Mindst lige så vigtig for et gunstigt høstudbytte i skovområder er den påviste ændring af surhedsgraden i basisk retning.

På grundlag af nærværende publikation samt andre foreløbige meddelelser om resultaterne, må eksperimentet som helhed siges at have bekræftet tolkningen af det karakteristiske forløb i pollendiagrammet. Først når et eksperiment er gennemført, ved man imidlertid til fulde, hvordan det retteligt burde være udført. Dette taget i betragtning, sammenholdt med de dårlige forsøgsomstændigheder i Draved, rejser spørgsmålet om i hvert fald dyrkningsforsøgene ikke i dag burde gentages i større målestok, suppleret med mere indgående jordbundsanalyser. Værdifulde oplysninger kunne tillige opnås ved at måle pollenedslaget i forbindelse med rydning, dyrkning og tilgroning.

Charlie Christensen

Anders Fischer, Bjarne Grønnow, Jens Henrik Jønsson, Finn Ole Nielsen & Claes Petersen: Stenaldereksperimenter i Lejre. Bopladsernes indretning. Nationalmuseets forlag. Working Papers 8. 1979, 45 sider, ill. kr. 28,50.

Afhandlingen beskriver tre praktiske eksperimenter, som skal efterprøve nogle teorier omkring flintmaterialet fra

den senpalæolitiske boplads Trollesgave i Sydsjælland. Det første eksperiment drejer sig om flintsmeden. Hvor lang tid tager det at indsamle råstoffet, hvor mange afslag kan der fremstilles pr. tidsenhed, og hvorledes fordeler de sig omkring tilhugningsstedet? I det andet eksperiment undersøges, hvordan flinten påvirkes af ild, og hvilke muligheder der er for at påvise bålsteder og nedbrændte hytter gennem udbredelse af ildskørnet flint. Det tredje eksperiment demonstrerer, at retouche og slidspor kan opstå på flintafslag, når der bliver trådt på dem.

Eksperimenterne er enkle og klart afgrænsede, og de fremtræder som idealprocesser fritaget for forstyrrende faktorer. Man kunne ønske, at forsøgene var blevet gentaget flere gange og under inddragning af flere faktorer, således at variationsbredden blev bedre belyst.

Gennem studiet af de grundlæggende processer har man fået en indgang til også at udrede nogle af de mere komplicerede aktiviteter, som er foregået på en stenalderboplads. For tolkningen er det væsentligt, at indmålinger under udgravningen foretages med stor nøjagtighed, og forfatterne anbefaler en fladeinddeling i $0,5 \times 0,5$ m felter i stedet for de gængse m^2 felter.

Afhandlingen er velskrevet og godt illustreret. Den henvender sig til et bredt publikum så vel som til arkæologer. Især stenaldersforskere kan læse den med udbytte.

Claus Malmros

Dudo: Normandiets Historie under de første hertuger. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag, 1979. 192 s., kr. 54,10.

At den normanniske historieskriver Dudos værk Normandiets Historie under de første hertuger fra første fjerdedel af det 11. århundrede nu foreligger på dansk er noget af en bedrift. Ikke blot er dette værk ikke før blevet oversat til dansk, men det er i det hele taget slet ikke oversat til noget moderne sprog. Værket er af speciel dansk interesse, dels fordi det fortæller om Normandiets første hertug, Rollo, der efter al sandsynlighed var dansk, og dels fordi en dansk konge i det 10. århundrede kommer Normandiets hertug til hjælp. Denne Haigroldus, der udtrykkelig benævnes rex Daciæ, er sandsynligvis ingen anden end Harald Blåtand, som vi altså herved får nye oplysninger om. Værket er opdelt i fire bøger, hvoraf den første skildrer vikingehøvdingen Hasting, der i sidste halvdel af det 9. århundrede hærgede Gallien og i 860 indtog byen Luna i Italien i den tro, at det var Rom. Anden bog skildrer Normandiets første hertug, Rollo, der i 911 fik overladt Normandiet af den franske konge, mens 3. og 4. bog er helliget Rollos søn Vilhelm (død 942) og sønnesøn Rikard (I, død 996). Sidstnævnte var iøvrigt far til Knud den Stores dronning, Emma.

Oversættelsen er holdt i et meget arkaiserende sprog, hvilket sandsynligvis er med vilje. Men hvis sproget allerede nu virker forældet, hvordan vil det så ikke virke på kommende generationer, som vil bruge denne udgave. Denne indvending fremføres især, fordi oversættelsen rummer en række gammeldags ord, nogle endda med et

lettere komisk skær, en række hjemmelavede ord samt en række ord, der ikke længere bruges i det danske sprog og som nye generationer af studerende ikke kender. Og hvis man først skal til at slå op i Ordbog over det danske Sprog eller i den latinske udgave af Dudo for at forstå det danske, hvor er vi så henne?

En del af de latinske oversættelser er klodsede og upræcise, ligesom oversætteren er temmelig inkonsekvent med navne. Hertug Hugo den Store, far til den senere konge af Frankrig, Hugo Capet, kaldes skiftevis Hugo den Store, Hugo Magnus og den store Hugo. Hertugen af Normandiet hedder Vilhelm og den franske konge Ludvig, altså danske navneformer, mens den tyske konge kaldes Heinrich med den tyske form af navnet. Noteapparatet er meget ufuldstændigt. Dudo selv giver kun fire årstal i hele sit værk, og oversætteren hjælper kun sjældent læseren ved i noterne at angive, hvor vi rent tidsmæssigt er henne. Der er i noterne adskillige henvisninger til den seneste franske udgave (fra 1865) af Dudo, når oversætteren ikke mener, det er nødvendigt at forklare en ting (som f.eks. det vigtige problem om Rollos dødsår). D.v.s. at man er nødt til at sidde med Lairs udgave i den anden hånd, hvilket selvfølgelig er metodisk korrekt, men vanskeligt gennemførligt i praksis, da denne bog sandsynligvis kun findes i ganske få eksemplarer i Danmark. Alle disse indvendinger bør dog ikke overskygge glæden ved at have fået dette vigtige værk fra Middelalderens historie på dansk eller oversætterens store arbejde, som jo ikke har været gjort mindre ved, at han ingen andre oversættelser har haft at konferere med.

Lene Demidoff

Svend Ellehøj (hovedred.): Københavns Universitet 1479-1979, bind VII (red. Johs. C. Melchior). Det lægevidenskabelige fakultet. Kbhvn. 1979. 519 s., ill. kr. 312,65.

I anledningen af universitetets 500 års jubilæum, er der igennem en del år arbejdet på et værk omfattende hele universitetets virkefelt, såvel i fortid som i nutid. Som hovedredaktør har Professor Svend Ellehøj, i samarbejde med 6 medredaktører og en forfatterstab på ikke mindre end 130 mand, stået for den endelige udformning, som i sin helhed er berammet til 14 bind. De første 3 skal omfatte universitetets almindelige historie, bind 4 de fysiske rammer (bygninger, lokaler m.m.), og de næste 9 bind indeholder så de enkelte fakulteters specifikke historie. Heraf udgør det filosofiske fakultet 4 bind, det matematiske-naturvidenskabelige 2 og de øvrige fakulteter hver 1 bind. Det 14. bind er en universitets og videnskabshistorisk bibliografi.

Af disse 14 bind nåede kun bind 7 (det lægevidenskabelige fakultet) at udkomme til selve jubilæumsmåned, juni 1979. Af flere grunde er det en skam at det ikke blev et af de første tre bind der kom på gaden først. Specielt med henblik på en eventuel stoffordeling bindene imellem, er man med den nuværende rækkefølge i tvivl om de mange løse ender i det aktuelle bind skyldes at bogen er en del af en helhed, eller om de skal tilskrives en brist i den indre struktur!

Som et argument for det sidste kunne nævnes den meget store forfatterstab, (49 ialt). Hovedredaktionen har dog forsøgt at imødegå problemer af denne art ved at opstille visse fælles retningslinier. Således skal universitetets virke betragtes som led i en dansk helhed og på international baggrund, det skal fremgå hvorfra vi har modtaget påvirkninger og hvem vi eventuelt har påvirket. Med hensyn til den danske helhed skulle det fremgå hvilken placering universitetet har indtaget inden for såvel videnskab som samfund, og hertil var det også ønskeligt at få belyst universitetets dobbelte formål, dels som værende uddannelsessted og dels som forskningscenter. Med så vidtfavnende retningslinier og med årsmålets størrelse (500 år), er det forståeligt at man kan fylde 508 sider alene med medicinernes historie.

Bogen indledes med to oversigtsafsnit. Det første omhandler perioden 1479–1842, hvor Vilhelm Møller-Christensen og Albert Gjedde har stået for sammenfatningen af de 350 års udvikling. Nu har der været og er stadig en høj grad af interesse for fagets historie blandt medicinerne – således foreligger der allerede en stor og detaljeret Medicinens historie skrevet af nu afløede læge Edv. Gothfredsen. Foruden denne store samlede oversigt har mange læger gennem de sidste 100 år både som fritidsinteresse og som led i en disputats udfærdiget monografier over fortidens banebrydere. Af særlig historisk produktive læger kan bl.a. nævnes Julius Petersen fra tiden 1890'erne, G. Norrie og K. Carøe fra 1920–30'erne, og fra vores egen tid står såvel Gothfredsen som Møller-Christensen som dygtige formidlere af en medicinsk fortid der i sin baggrund og sin tankegang er utrolig fjern for os idag.

Dette første afsnit indeholder derfor ikke decideret noget nyt, men giver desuagtet et udemærket overblik over udviklingen fra oprettelsen af universitetet, hvor man de første 57 år ingen mulighed havde for at læse medicin herhjemme i fuldt omfang. Først fra 1537 med genoprettelsen efter reformationen blev fakultetet funktionsdygtigt. To professorer blev ansat til at undervise i samtlige dicipliner, selvsagt på latin. Medicinen blev forelæst efter Hippokrates og Galen og en gang om ugen skulle der foredrages over Aristoteles dialektica på græsk, for som det hedder: »... at vedligeholde ved skolerne og universitetet videnskaben om metoden og en fuldkommen dialectic.« (s. 13). Denne afhængighed af antikken og dens filosofi fortrænges kun langsomt gennem de næste par hundrede år. Naturvidenskabernes fremgang i det 17. årh. bevirkede nok at lægerne ud fra fysiske og kemiske love begyndte at forklare sygdommens årsager og forløb, men man forstod ikke at disse love skulle efterprøves eksperimentalt på den levende organisme. Det blev kun til tankeeksperimenter, der ingen betydning havde for den praktiske udøvelse af lægekunsten.

1600-tallets største læge Niels Steensen får en 4 sider lang omtale, hvorved man får et godt indblik i alle de forskellige faktorer som datidens lærde var en del af. Videnskaben var ikke national, men i allerhøjeste grad europæisk, man var i kraft af latinen et samfund på tværs af landegrænser. Det medførte at vi herhjemme ofte havde både tyskere og italienere ansat som professorer. At Niels Steensen befinder sig i udlandet det meste af sit liv

(specielt længe i Firenze) var ikke i sig selv et særsyn, men omstændighederne var nok så beklagelige, idet det bl.a. skyldtes religiøs intolerance der gjorde det nødvendigt for ham efter kun to år som lærer i anatomi her i København at søge til udlandet. 4 sider får Niels Steensen, 2 linier får Jacob Winsløv. Det er en noget skæv fordeling. Jacob Winsløv præsenterede Danmark lige så dygtigt, idet han som professor i Paris bl.a. udgav en internationalt anvendt lærebog i topografisk anatomi i 1732.

Hele denne periode frem til 1842 hvor sammenlægningen af den medicinske og kirurgiske uddannelse til sammen kom til at danne det lægevidenskabelige fakultet, er medicinens historie i mange henseender også selve universitetets. Hvor meget af dette stof vil vi møde igen i de 3 første bind?

Mange medicinere er teologiske, filosofiske eller naturvidenskabelige kandidater. Dette forhold bærer afsnittet præg af. Universitetets afhængighed af kirken, kongen og udlandet beskrives udførligt, til tider tager det opmærksomheden fra de problemer og kendsgerninger som var fremherskende inden for den medicinske verden. Her skal blot nævnes det altafgørende modsætningsforhold mellem kirurgi og medicin.

Kirurgien var et praktisk håndværk, man blev oplært til hos en bartsværer, og først fra 1779 blev der lagt en teoretisk eksamination i indre medicin til, men stadig hørte de ikke under fakultetet, tværtimod byggede man sit eget institut. Et andet modsætningsforhold, som kapitlet også kun nævner kort (s. 74 f.eks.), er forholdet mellem praksis og forskning. I slutningen af 1700-tallet begynder man fra de praktiserende lægers side at vise et bevidst ansvar ikke bare for sygdomsbehandlingen, men også for profylaxe. Det medførte en bestemmelse om undervisning i praktisk lægekunst; dog skal man helt frem til 1842 før der krævedes eksamination i diagnostik ved sygesengen.

Indre modsætningsforhold af denne karakter, samt fakultetets faktiske forhold til det egentlige samfund, bliver nævnt, men ikke vurderet. Vægten er lagt på personskildringer, dog uden miljøbeskrivelser, og på de administrative forordningers udvikling. Kapitlet er dog stort set velskrevet og krydret med et illustrativt, men traditionelt billedmateriale, såvel af indflydelsesrige konger og personer, som af de pompøse universitetsbygninger.

Det næste historiske afsnit er skrevet af K. Brøchner-Mortensen. I den her beskrevne periode (1842–1979) sker hele den eksplosive udvikling væk fra al filosofisk tankespind og hen imod den endelige tilknytning til naturvidenskabernes. Disse fundamentale omlægninger afspejler sig ikke bare i de videnskabelige landvindinger af uddannelsen. Studenterne selv var sig deres uddannelses mangler bevidst allerede i 1868, hvor man rettede henvendelse til kirke og undervisningsministeriet for at få forbedret den praktiske del, for såvel voluntør som kandidattillingerne ved byens sygehuse. Problemet var også dengang, for få stillinger – for mange studenter! Uddannelsesproblemerne er det centrale i fremstillingen dog holdes beskrivelsen på et meget teoretisk plan. Udviklingen struktureres udelukkende ved en gennemgang af samtlige studieordninger jo nærmere vores tid, jo mere

udførligt. Specielt siden 1968 er uddannelsesproblemet jo ikke blevet mindre, men de er i bund og grund de samme: stadig stigende antal studerende, for dårlige studievilkår, udsigt til arbejdsløshed m.m. samt en stadig løbende debat om uddannelsens indhold. Man er stadig uenig om den egentlige hensigt med studiet. Ved vurdering af den nuværende studieordning har det ofte været fremført at den i for ringe grad tager sigte på den primære lægetjeneste, d.v.s. den praktiserende læges arbejdsfelt. Vi har således stadig skellet mellem lægekunst og lægevidenskab.

Efter gennemgangen af samtlige studieordninger går forfatteren videre med problemerne omkring adgangsreguleringen. På dette felt har det medicinske fakultet skrevet almindelig universitets historie, idet man som de første blev stillet overfor problemet: kvindelige ansøgere. Det stred imod universitetets fundats at optage kvinder, hvilket medførte at man måtte have en principbeslutning, ikke bare fra fakultetet, men også fra konsistoriet. Bølgerne gik højt, men i 1875 fik Nielsine Nielsen adgang til at erhverve akademisk borgerret. Hun blev 10 år senere landets første kvindelige læge.

En anden form for adgangsbegrænsning nævnes derimod ikke, trods det at man ved at udelukke alle der ikke tilkendte sig den lutherske lære fra professorater og lærestole ved universitetet, flere gange gik glip af fremragende forskere, som så sig henvist til at søge til udlandet eller til at udføre praktisk lægegerning. Således går bølgerne højt, bl.a. omkring jøden Adoph Hannover (1832), som før disputatsafleggelsen må søge om specialetilladelse, hvilken han kun opnår på betingelse af, at hvis han skulle vinde professoratet, ikke ville indtræde i konsistoriet, hvilket ellers var en naturlig følge af et professorat.

Den aktuelle situation omkring adgangsbegrænsningen har forfatteren derimod ikke med. Hvor man for 100 år siden svingede mellem en årlig produktion på 5-50, har man nu et ønske om at holde kandidattallet nede på 600 pr. år. Hvad denne voldsomme studentertilvækst har forårsaget af omstrukturering, udvalgsbetænkninger og praktiske lokale- og hospitalsproblemer belyses meget grundigt. Men forventer man en beskrivelse af studenteroprøret 1968, og f.eks. hvad der fra medicinske studenter side blev fremført, bliver man skuffet. Overgangen fra et 490 årigt gammelt »professorvælde« til de nuværende studienævn forbigåes i tavshed!

Til trods for at dette afsnit af fakultetets historie (1842-1979) udelukkende beskæftiger sig med omlægningen af studiet, er de egentlige daglige brugere af stedet (studenter, adm. personale, lærere) ikke omtalt, man får udelukkende præsenteret et stykke universitetspolitik baseret på div. kommissioners betænkninger. Man må uvægerligt spørge sig selv ved gennemlæsningen om denne tavshed omkring fakultetets anden opgave: at forske, skal tages som udtryk for at der intet er at berette, vi har dog også i nyere tid haft op til flere nobelpristagere, eller det blot er et udslag af forfatterens prioritering?

De to historiske afsnit (tilsammen på 189 sider) er meget forskellige i deres vægtning af væsentlige og mindre væsentlige episoder i tidens løb. Hvor man i den ældre periode får et detaljeret og traditionelt beskrevet forløb, med vægten lagt på personskildringer og bedrifter, får man for vores egen tid desværre en karakteristik, som kun

medtager den administrative side af fakultetets liv. Således sidder man tilbage med ubesvarede spørgsmål om alt hvad der vedrører fakultetets virke, såvel overfor samfundet, som udland og sidst men ikke mindst de daglige benyttere.

Et helhedsbillede af samtlige 500 år gives efter min mening ikke. Men man håber stadig, der er 300 sider tilbage. Måske er det gennem beskrivelserne af de 37 forskellige dicipliner, man skal erhverve kendskabet til den nutidige tilstand?

Det første afsnit omhandler anatomen. Vi går helt tilbage til universitetets grundlæggelse, hvilket medfører at Bartolinernes æra repeteres, ligeså Niels Steensens sørgelige skæbne, denne gang dog kun med 15 linier. Personskildringerne efter 1842 er derimod nyt stof. Professorer går og kommer, lærerbøger skrives og subspecialer udvikler sig. På sidst nævnte felt har specielt siden elektromikroskopis opkomst i slutningen af 50erne der været en eksplosiv udvikling.

Samarbejdet mellem div. naturfaglige videnskaber og så på tværs af landegrænser har ligeledes grebet om sig inden for de sidste 30 år her inden for anatomen. Trods disse kendsgerninger har man kun levnet 16 sider til dette lægevidenskabens ældste fag.

Hvad der har ligget til grund for den videre rækkefølge af diciplinerne er uklar, der er ingen systematik, hverken et alfabetisk, et kronologisk eller et størrelsesbegreb kan bruges. Det næste der beskrives er således en udløber af en gren inden for fysiologien, idet biokemi er udsprunget af den fysiologiske kemi. Her går historien ikke længere tilbage end 1890erne, hvor Panum som den første indførte praktiske laboratoriekurser i fysiologisk kemi. Af praktiske resultater ovenikøbet af international klasse kan dette fag fremvise praktiske resultater som f.eks.: opdagelsen af K vitaminet, hvilket hjembragte Henrik Dam Nobelprisen i medicin og fysiologi 1943.

Det andet store moderfag: fysiologien kan trække sin historie tilbage til 1830, hvor den første lærestol blev oprettet. Fagets store mand, Peter Ludvig Panum, har vi mødt før, idet han i l. kapitel fik en fyldig omtale i forbindelse med sine uddannelsesreformer. Her går man nu i detaljer med hans videnskabelige indsats og hans livsforløb. Foruden hjerte-lunge fysiologi interesserede han sig for såvel fordøjelsen, stofskiftet og ernæringens fysiologi. Det rent fysiske resultat af hans virke blev oprettelsen af det første fysiologiske laboratorium, forløberen for Panum instituttet. Billedet af situationen i dag er i overensstemmelse med de to allerede nævnte: samarbejde på tværs af såvel fag- som landegrænser og en eksplosiv vækst i antal forskere, studenter m.m.

Som allerede nævnt har repræsentanter for hver af de 37 dicipliner skrevet hver sit afsnit. Som det ses af de ovennævnte eksempler, er der tale om en hel traditionel beskrivelse, som stort set hver for sig tilgodeser de krav der fra hovedredaktionen er sat op. Denne opbygning gør læsningen meget enerverende. For de gamle dicipliners vedkommende får man en gentagelse af den historiske indledning, og for den nyere tid gælder det uden undtagelse, at beretningerne er spækket med data, såvel for professorer som for videnskabelige frembringelser og revideringer i lærebogssystemet. Sproget i hvilket denne

bog, og specielt specialeafdelingen, er skrevet i bærer præg af sit ophav. Det er skrevet af læger uden tanke for at andre end læger kunne tænkes at åbne bogen. Man er midt i den medicinske verden, omgivet af professorer og latin, og dog sidder man ved slutningen af bogen stadig med uløste spørgsmål. Lægevidenskaben er så omfattende at det efterhånden har medført tre forskellige lægetyper: den praktiserende, der ud fra hospitalslægen og videnskabsmandens arbejder får mulighed for at hjælpe samfundets borgere. Samspelet mellem disse kategorier, hvordan foregår det egentligt? Har den praktiserende del f.eks. nogen indflydelse på forskningsemnerne? Endnu engang hvordan er forbindelsen mellem fakultet og samfund? Hvilke begivenheder, strømninger, såvel filosofiske som politiske og økonomiske har egentlig haft indflydelse på forskningen i nyere og nyeste tid?

At fakultetet i dag ønsker at styrke forbindelsen til det omkringværende samfund, og uddanne i sygdommens sociale årsager og konsekvenser, kan oprettelsen af social medicinsk institut (1967) ses som eksempel på. Et andet fingerpeg om en skærpet samfundsrettet opmærksomhed er oprettelsen af Institut for almen medicin (1974). Hidtil havde instituttet for hygiejne været stedet hvor samfundsproblemerne var kommet medicinerne nærmest. Ved gennemlæsningen af dette afsnit mærkes gennem hele 1800-tallet hvor vanskeligt det var for praktiserende læger (Emil Hornemann, f.eks.) at påvirke universitetet. Der blev langt om længe oprettet en lærestol i faget hygiejne (1869) efter 16 års forhandlinger, men nogen regelmæssig undervisning kom først igang omkring århundredskiftet.

Et andet spørgsmål, som man kun indirekte kan få svar på, er den internationale påvirkning af lægestanden! Har man en god hukommelse, vil man efter endt læsning, kunne erindre sig at i tiden frem til 2. verdenskrig var det Tyskland og Frankrig der var de toneangivende, hvorimod så snart man beskriver 50'erne, 60'erne og 70'erne er det USA der er den altdominerende magt. Denne førerposition startede som bekendt med udviklingen af antibiotikaen til hæren i slutningen af 2. verdenskrig. Denne nyorientering forårsagede ikke bare nye bøger, men også nye rejsemål. For videnskaben har USA tilført medicinen såvel højt udviklet måle- og analyseapparat som nye metoder. Resultatet indtil i dag har været en sygdomsbekæmpelse så effektiv som aldrig før. En følge af dette har bl.a. været øget levealder. For medicinen har det medført et helt nyt speciale: geriatrien, læren om de gamle. Det har dog endnu ikke opnået egen lærestol.

Skulle man herefter få lyst til at spørge sig selv, om hvem de danske læger i dag over indflydelse på, er det ikke nemt at få svar på igennem bogens ord . . . måske fordi sandheden er, at vores bidrag slet og ret er beskedent.

Konklusionen på bogens brugbarhed som informationskilde, f.eks. til den gensidige afhængighed og påvirkning medicin og samfund imellem, som forhåbentlig eksisterer, det er den ikke egnet til desværre. Ikke bare opbygningen hindrer dette, men manglen af et sagsregister gør det umuligt at gå på tværs i bogen. Man sidder tilbage med et indtryk af en meget lukket verden, hvor verdens larm ikke trænger ind.

Hvad så med det indre liv? Ja, det fornemmes heller ikke, der var heller ingen hverdag eller studenter at finde i diverse specialer. Een ting kan man indirekte slutte ud fra fremstillingen, specielt iøjnefaldende er det i navneregistret: det medicinske fakultet har været og er stadig et mandssamfund. Af ca. 1000 navne kan man med held tælle 30 kvinder. (I forfatterlistens 49 navne ses en kvinde!).

Ud over en liste bagerst i bogen over studenteralant og kandidater i dette århundrede, får man ikke noget at vide om f.eks. den sociale rekruttering, årsager til evt. frafald under studiet o.s.v.

En hel del menneskelige problemer må være blevet kraftigt forstørret i takt med den øgede tilstrømning, som tabellen viser. I perioden frem til 1920 var 0,5% af en årgang kvinder kandidater, i samme periode var antallet af mænd 3,9%. I dag er tallene ca. 2,2% for en årgang 26 årige kvinder og 6,3% for en årgang 26 årige mænd. Ialt er udviklingen fra 1840 gået fra 0,5%–1% af en årgang unge og op til 5,4% i 1975!

Bogen som helhed giver et væld af detailoplysninger, som dog for at kunne bruges i andre sammenhænge som sagt mangler et bedre register. De mange forfattere giver uvægerligt en del gentagelser, og måske skal man nok så meget her søge grunden til de manglende lange linier, til samfundet, div. specialer imellem, til myndigheder, til udlandet o.s.v., kort sagt der er til tider en svag eller helt manglende opfyldelse af de vejledende retningslinier.

Bogen fremstår som en ren videnskabshistorisk beretning, men idet den tager udgangspunkt i fakultetet, bliver den også videnskabshistorisk selektiv. Det vil sige, at bogen i kraft af sine manglende registre, ved sit særlige sprogbrug, og sit afgrænsede emne, bærer præg af at være historieskrivning læger imellem. Ja, måske endog kun blandt læger uddannet ved Københavns universitet!

Katharina Buch

Olaf Olsen: Christian IV's tugt- og børnehus. Anden forøgede udgave, Wormianum 1978, 127 s., kr. 66,00.

Første udgaven af Olaf Olsens skrift om Christian IV's tugt- og børnehus udkom som artikel i Historiske Meddelelser om København i 1952. Den nye udgave foreligger som en selvstændig men udvidet publikation, idet kapitel 1 nu på en mere fyldestgørende måde sætter oprettelsen og ideen bag ved det københavnske tugt- og børnehus ind i en socialhistorisk helhed.

Forfatteren giver således et socialhistorisk baggrundsbillede, ligesom de faktorer, der kan have været medvirkende til oprettelsen af tugthuset, gennemanalyseres. Oprettelsen ses først og fremmest som et led i kampen mod løsgængeriet og tiggeriet, men herudover var anstalten tillige et forsøg på at skabe en håndværksskole og en statslig tekstilmanufaktur og må som sådan, ihvertfald fra omkring 1620, også betragtes i relation til Christian IV's industri- og lavspolitik.

I de næste tre kapitler analyseres og beskrives tugt- og børnehusets beboere, idet der bl.a. gøres rede for, hvad det var for et klientel, der havnede her, hvor de kom fra

og hvorfor de blev indsat samt hvorlænge de måtte blive i anstalten.

Den sidste del af bogen behandler de forhold, som tugt- og børnehushemmerne mødte inden for murene. Trods de – ud fra en nutidsbetragtning – barske vilkår må man uden tvivl give forfatteren ret i sin konklusion, at der herskede et humanere syn og praksis på fængselsforsorg her end i udlandet. Måske var livsvilkårene for både børn og voksne heller ikke så meget værre end den fattigdom og nød, der beherskede denne befolkningsgruppe uden for anstaltens mure. Men hvad rigelig kost og »god« behandling opbyggede, nedbrødes igen af de meget ringe hygiejniske forhold og selv efter datidens forhold led anstalten i hele sin levetid under en meget høj dødelighed. Gentagne epidemier udryddede ofte halvdelen af børnehushemmerne.

Forfatteren bygger hovedparten af sin fremstilling på de udførlige regnskaber fra anstalten, som findes i Rigsarkivet, og som helhed er bogen et bevis på, at det på grundlag af omhyggelige og kritiske kildestudier er muligt at give en forskningsmæssig fuldt forsvarlig samtidig med en særdeles nuanceret og læseværdig fremstilling af en ofte overset befolkningsgruppe og dens livsvilkår.

Bente Dahl Hansen

Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset. Greve hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Udg. af Nationalmuseet 1978, 171 s., kr. 58,40.

Det faktum at mange historiebøger forherliger »de kloge, de rige, dem, der har styret landet« samtidig med at »de svage, de fattige, dem, der sled og bukkede under i stilhed« sjældent omtales, har foranlediget forfatteren til at råde en anelse bod på denne skævhed ved at udarbejde en række essays – som hun selv kalder det – med oplysninger, overvejelser og spørgsmål omkring fattigdommens væsen, de fattige, samfundets syn på dem og dets behandling af dem.

Da de fattige endvidere har udgjort en forholdsmæssig langt større del af befolkningen, end det fremgår af det skrevne kildemateriale, så er dette en yderligere ansporing for forfatteren til at dokumentere, at der rent faktisk eksisterer endda ikke så lidt kildemateriale til at kaste lys over de fattiges liv og virke.

Bogen beskæftiger sig overvejende med perioden fra omkring år 1700 til ca. 1930, dog med jævnlige referencer til de sociale forhold i dag. Indholdsmæssigt er bogen opdelt i tre afdelinger samt en mere subjektivt vurderende indledning og slutning, der behandler forfatterens mere generelle overvejelser og synspunkter på fattigdommens årsager og hvad fattigdom er, samt hvem det var og hvorfor man blev fattig.

Forfatterens hovedsynspunkt kan bedst og kortest gives ved følgende citat (s. 114): »Generelt kan man derfor sige at fattigdommens årsag er undertrykkelse i et samfundssystem, hvor privilegier og uligheder hersker. . . . Undertrykkelsen består da i, at en enkelt, men talrig gruppe holdes nede arbejdsmæssigt og kulturelt (be-

vidsthedsmæssigt), som forudsætning for det herskende systems og dermed rigdommens beståen«. Forfatteren er dog ikke blind for at fattigdommen også har mere tilfældige og individuelle årsager, der i en vis udstrækning synes at ramme i blinde, men som naturligvis er hårdst ved de fattige, der ikke har noget at stå imod med. På baggrund af disse og flere andre betragtninger er bogens tre hovedafdelinger skrevet.

I første del foretages en punktanalyse af et enkelt hospital, nemlig af Greve hospital, hvis bygninger blev nedrevet i 1976 og genopført på Frilandsmuseet. Der redegøres dels for bygningens og beboernes historie i den tid hospitalet har eksisteret, nemlig 1710–1976, og dels for det anvendte kildemateriale.

Som supplement til denne kildeoversigt skal der hermed gøres opmærksom på, at der rent faktisk eksisterer arkivalier ud over fundatsen også for hospitalets første periode, nemlig Fattigvæsenets regnskabsprotokol 1620–1802, Greve-Kildebrønde sognekaldsarkiv, 278, Sjællands stiftamt, LAS. Regnskabsprotokollen er egentlig en legatprotokol for sognets fattige og omfatter således ikke kun hospitalslemmer. I samme forbindelse kan jeg endvidere oplyse om at en på s. 102 efterlyst grundplanstegning af et landhospital eller fattighus også eksisterer, nemlig i Kirkerup hospitalsprotokol 1732–1842, Antvorskov-Korsør amtsarkiv, LAS.

Andet hovedafsnit behandler hospitaler, fattighuse og fattiggårde på landet mere generelt og sætter således Greve hospital ind i en større sammenhæng. Ud over selve institutionernes historie gives der endvidere en god beskrivelse af menneskene i og omkring fattighus- og fattiggårdsmiljøet, specielt forholdene for kvinder og børn, som var i afgjort flertal. Endelig er også datidens såvel som nutidens syn på den fattige behandlet.

Tredie afsnit er en i bilagsform udfærdiget række af undervisningsideer til lærere i folkeskoler, seminarier, højskoler, HF og gymnasier. Endvidere er der en litteratur og kildefortegnelse samt sag- og stednavneregistre.

Der er ingen tvivl om at forfatteren føler sig bedre hjemme i 1800-tallets sociale historie end de tilsvarende forhold i 1700-tallet. F.eks. må jeg anholde en udtalelse som denne: »I 1700-tallet var præsten ene om at administrere det offentlige fattigvæsen på landet. Men fra 1803 oprettedes fattigkommissioner, hvis medlemmer foruden præsten var den lokale godsejer og 3–4 bønder.« (s. 26). Præcis den samme kommissionssammensætning eksisterede i praksis i 1700-tallet, hvilket kan konstateres ved at kigge i sognekaldsarkivernes fattigvæsenssager. Også 1708-forordningen nævner, at præsten til at hjælpe sig med at ordne de fattiges sager skulle vælge 3–4 af de »vigtigste og bedste sognemænd«. Selvfølgelig »fattigvæsenkommission« bruges ganske vist ikke før end i 1803, men reelt er der absolut ingen administrativ forskel.

Bogen er i sin fremtrædelsesform og opbygning særdeles nydelig og tiltalende. Noget af det der er med til at give den størst værdi – også for et bredere publikum – er det vellykkede forsøg på at samle og fremvise et meget stort og alsidigt billedmateriale. Det er tillige ved sin engagerende sprogform en bog, der vil kunne skabe interesse og ægte medfølelse for denne ellers så forsømte samfundsgruppe.

Bente Dahl Hansen

Gunnar Jespersen: Klæde og Kalemanke. Poul Kristensen, Herning, 1979, 57 s., ill., kr. 48,50.

Evnen til at undres er en af de bedste gaver, naturen kan skænke et menneske. Når denne evne knyttes sammen med fortællerevnen, får osse andre lejlighed til at dele glæden.

Forfatteren af det lille skrift ejer i høj grad denne evne. Under et besøg i Kongenshus mindepark bed ordene på stenen fra Bølling sig fast i hans sind:

Klæde og kalemanke
kommer aldrig i min tanke.
Vadmel og læder
det er mine klæder.«

»Det var som så jeg for mig den kønne bondepige, der sad og drømte sig bort fra lyngtørv og spinderok, fra slid og savn og fra den nøjsomme verden, der nu engang blev hendes.«

Men hvad var det der aldrig kom i hendes tanke? Klæde vidste forfatteren godt hvad var. Næsten født på en klædefabrik, uddannet i branchen og i mange år leder af Herning Klædefabrik A/S, (om hvilken han har skrevet den fortrinlige jubilæumsbog »Hundrede års Herningspind«), var det ham velkendt: »et højforædlet smukt tekstil med glat overflade og naturlig lustre, et stykke første klasses håndværk.« »Men kalemanke, hvad i alverden var det for et tøj?«

I bogen beskriver Gunnar Jespersen sin søgen efter det. Først ved at efterspore citatet, siden efter selve stoffet i leksika og – mere spændende – på museer i Paris, London og København. Til slut står han med stoffet i hånden. I Victoria and Albert Museum i London findes en »Merchant's Samplebook« fra 1763, med mere end 100 stofprøver af kalemanke, med pris og dessin no. vedføjet. Fagmandens glæde over godt håndværk kommer til udtryk. Jagten havde været umagen værd.

En spinkel handling, men så spændende at læse som nogen kriminalroman. Der er kontante oplysninger om gamle stoffer, afvekslende med karakteristika af mennesker han mødte på sin jagt, mere eller mindre hjælpsomme museumsfolk, franske concierges, Pariserkvarterer, fremmede sprog, og om det ikke lykkes ham på den naturligeste måde af verden at knytte forbindelsen tilbage til Ariadne i Kretas labyrint, før målet er nået: en klædning af kalemanke (som nu osse kan ses i danske museer).

Det hele fortalt på et forbilledigt dansk, som bør være et mønster for alle der ønsker at delagtiggøre andre i deres oplevelser. Bogen er illustreret med nydelige skitser (behøver jeg at sige: af forfatteren?)

Helge Bjørn

Axel Steensberg. Gamle danske bøndergårde. Forum. 1978. 199 s., ill. kr. 175.

For ikke så forfærdelig mange år siden var bindingsværksbygninger et naturligt indslag i det danske landskab; men sådan forholder det sig ikke mere. Mange af de smukke gamle bygninger, oftest gårdbygninger, har

måttet vige pladsen for nye. Moderne landbrug kræver store og velindrettede stalde. De bindingsværksbygninger, der har fået lov at stå, har sjældent bevaret deres oprindelige udseende. Ofte er stråtaget udskiftet med tagplader i sort, grøn eller rød eternit, og i beboelseshusene er vinduer og døre – med tilskud fra det offentlige – blevet udskiftet med det mest moderne – og i bindingsværkssammenhæng stilløse – indenfor store termoruder med to til tre lag glas, teaktræsdøre med farvet glas osv. Det gamle bindingsværk er på retur samtidig med at mange byfolk nærer ønske om at erhverve en stråtekt landlig idyl. Netop dette forhold er udgangspunktet for Axel Steensbergs bog, som er tilegnet de, der bor i vore gamle bøndergårde og bondehuse.

Der er tale om en ny udgave af Axel Steensbergs bog »Gamle bøndergårde«, der udkom første gang i 1943. I 1962 udsendtes anden udgave, men begge er nu udsolgt. Ved udsendelsen af tredje-udgaven har A.S. benyttet lejligheden til at ændre i tekst og billeder. Næsten halvdelen af billederne fra de to tidligere udgaver er blevet skiftet ud, dog kun undtagelsesvis med nye optagelser. Også teksten er ændret og ført ajour. Foruden en kommentar til hvert enkelt fotografi består den af en indledning og et efterskrift. I indledningen gives der oplysninger om de byggemåder, som var karakteristiske for de forskellige landsdele ligesom baggrunden for forskellene søges forklaret. Afsnittet er kort men oplysende, og læsningen af det forøger afgjort det udbytte, man får af at studere bogens mange fotografier. Det er en af de største kendere af danske bøndergårde, der her delagtiggør en større kreds i sin viden – og det gøres med engagement.

Bogens billedafsnit er på 161 sider og omfatter bygninger fra næsten alle egne af landet. Ved billedudvælgelsen har det ikke været A.S.'s hensigt at give læserne et falsk indtryk af bindingsværkshusenes idyl. Blandt billederne af de velholdte bygninger findes der billeder af misligholdte og dermed mindre tiltalende huse. Sædvanligvis uddyber billedteksterne fænomener, der kort blev omtalt i indledningen; men ved en række af de nyeste fotografier (s. 91, 92, 133 og 182) gør A.S. en undtagelse herfra og koncentrerer sine bemærkninger om de ændringer eller såkaldte »forbedringer«, de pågældende bygninger har gennemfået indenfor de seneste år. I de fire tilfælde er der tale om, at stråtaget er blevet erstattet med bølgeeternit. Man må uden videre give A.S. medhold i, at stråtag ville tilføre de pågældende bygninger en ekstra æstetisk kvalitet. Netop i spørgsmålet om »forbedringer« findes den største forskel mellem tredjeudgaven af »Danske Bøndergårde« og de to tidligere udgaver. Tredjeudgaven er nemlig forsynet med et kortfattet efterskrift om vægbehandling, isolering og brandsikring, hvori det oplyses, hvorledes bindingsværkshuse kan moderniseres uden at miste deres identitet. Et særligt problem ved bindingsværkshusene udgør stråtaget, som ejerne ikke alene lader udskifte p.g.a. de store udgifter, der er forbundet med vedligeholdelsen af det, men også p.g.a. den højere brandforsikringsafgift for stråtekte bygninger. I efterskriftet anføres der en række brandsikringer, der vil medføre en reduktion af forsikringspræmien. Påstanden om den dyre vedligeholdelse af stråtaget imødegås med, at et stråtag på længere sigt i virkeligheden ikke er dyrere

at anskaffe end en bil og at det holder mindst dobbelt så længe som bilen. Axel Steensbergs kamp for bevarelsen af stråtagene er tiltalende; men de anførte argumenter er nok ikke holdbare, idet fast tag som f.eks. eternit – imod sætning til både biler og stråtage – ikke har en begrænset levetid og derfor vil være billigst i det lange løb.

Alligevel må man håbe, at ejerne af bindingsværksbygningerne ser stort på det økonomiske aspekt og gør alt for at bevare bygningernes udseende så intakt som overhovedet muligt. Med Axel Steensbergs bog har de fået illustreret, hvordan bygningerne oprindelig så ud, og fået en anvisning på, hvordan moderniseringer kan gennemføres uden at gøre vold på husenes fine komposition. Vi andre, som ikke er så privilegeret at bo i bindingsværk, har fået en dybere indsigt i byggemåden og dens regionale forskelle samt en øget forståelse for behovet for at bevare de efterhånden få bindingsværkshuse, der er tilbage.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Holger Rasmussen. Dansk bondekultur før 1900. En vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. København 1979. 92 s., ill. kr. 38.

Nationalmuseets samling for dansk bondekultur, der omfatter perioden fra midten af 1600-årene til slutningen af forrige århundrede, er en af museets største samlinger. Udstillingens hovedprincip er at vise de karakteristiske træk for hver del af landet, således at enkeltgenstande udstilles i sammenhæng med beboelsesrum og egnsdragter fra området. Man vil således møde nogenlunde det samme udvalg af ting fra udstillingsrum til udstillingsrum, hvis man gennemgår udstillingen fra ende til anden. Herved får man mulighed for at mærke sig de egnsforskelle, som ikke blot kommer tydeligt til udtryk i klædedragten men også i møblernes udskæringer og bemalinger. Landsdelsprincippet i udstillingen brydes dog nu og da af rum, der viser fælles foreteelser som f.eks. brødbagning, behandling af uld og hør til færdige tekstiler og tøjets behandling i det hele taget ved vask, rulning og strykning. Ligeledes er landsbyfællesskabet, årets og livets fester samt overtroen vist i særlige rum. Det samme gælder husfliden i ler, halm og træ.

Til trods for disse afvekslende indslag kan udstillingen ikke undgå at virke en smule ensformig. En anden svaghed er, at de besøgende begynder med det specielle og først efterhånden får mulighed for at bemærke de mere almene træk i den ældre danske bondekultur. Det er først og fremmest den sidstnævnte ulempe, Holger Rasmussen vil afhjælpe med sin vejleder til Nationalmuseets danske bondesamling. Den har netop til formål at hjælpe den besøgende med at finde frem til væsentlige sider af bondekulturen. Og man må sige, at den smukke lille bog lever op til sit formål.

I sin opbygning er bogen nødvendigvis meget bundet af udstillingen med de fordele og ulemper, det indebærer. Stue for stue vandrer læseren gennem udstillingen med Holger Rasmussen som kyndig rundviser. Kun i sjældne tilfælde gøres der stop ved enkeltgenstande. Ellers er det – som lovet – hovedlinjerne, der trækkes op. Fremstillin-

gen er naturligvis meget bred men alligevel god at få forstand af. Blot medfører den nære forbindelse mellem bog og udstilling, at bogen automatisk overtager de skævheder, der er i udstillingen, f.eks. at det egentlig kun er hjemmesiden af bondens tilværelse, der vises, mens arbejdet med jordens dyrkning, kreaturerne pasning o.s.v. kun belyses ved enkelte genstande og ihvertfald ikke systematisk. Udstillingens sociale slagside (at det udelukkende er gårdmandsklassens kår, der illustreres) går også igen i bogen. Retfærdigvis skal det nævnes, at den supplerende litteratur, Holger Rasmussen anfører efter hvert kapitel, kan afhjælpe nogle af skævhederne.

Bogen, der er skrevet i et let læst sprog, er forsynet med et væld af glimrende illustrationer. Bl.a. derfor kan man få udbytte af at læse den hjemme i dagligstuen uden at se udstillingen. Men selvfølgelig giver det mest, hvis man både læser bogen og aflægger samlingen besøgt. Det sidste opfordres der hermed til – god fornøjelse.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Nicolai Abildgaard 1743–1809. Arbejder af Abildgaard i Frederiksborgmuseet. Udstillingskatalog fra Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 56 s. 1979.

I efteråret 1979 havde Frederiksborgmuseet arrangeret en interessant udstilling af maleren og arkitekten Nicolai Abildgaards arbejder, fortrinsvis museets egne, men suppleret med indlån fra Rosenborg, Den kgl. Kobberstiksamling, Rigsarkivet m.v. I det smukke katalogs forord konstaterer Frederiksborgmuseets leder Povl Eller, at Abildgaard har været »in« de seneste år, idet der henvises til Kobberstiksamlingens og Thorvaldsens Museums store Abildgaard-udstillinger i 1978 samt til en kendt forfatters og fjernsynets opmærksomhed mod denne kunstner. Povl Eller mener ikke holdningen til Abildgaard er afklaret og ønsker med udstillingen af museets Abildgaardarbejder at føje en brik til den endnu ufuldendte mosaik.

Kirsten Nannestad skriver i en kort indledning om kunstnerens baggrund og livsforløb og peger undervejs på netop de opgaver og arbejder, som denne udstilling kaster lys over. Som professor i historiemaleri og i to lange perioder af sit liv direktør for Akademiet var Abildgaard selvskreven til de store udsmykningsarbejder for kongehus og hof, og en væsentlig del af udstillingens numre udgøres af udkastene til udsmykningen af Amalienborg-palæet (Leventzaus palæ), som efter Christiansborg Slots brand i 1794 gøres til bolig for arveprins Frederik. Udstillingen havde desuden afsnit med flere af de andre kendte nationale arbejder, som denne kunstner gav udkast til, f.eks. Frihedsstøtten og tidens yndede hædersmedailler. Klassicisten Abildgaard i fuld udfoldelse.

Levende optaget af tidens debat og politiske strømninger gav Abildgaard også satiren sit. Serien »Kjøbenhavnske Skilderier« er et eksempel herpå, hvilket i en vis forstand også gælder den bekendte fremstilling af »Lykkens tempel«, som brugtes til dekoration på en kakkelovns-skærm til hofmarskal Johan Bülov i 1785. Museet ejer en

store samling af de møbler, som Abildgaard tegnede dels til de kgl. gemakker og dels til sin egen bolig. Ole Wansch skriver instruktivt herom, og kataloget har i klare sort/hvid fotografier fastholdt detaljer og helheden ved disse enkle, klassiske møbler. Som sædvanligt for Frederiksborgmuseets kataloger er der fyldige litteraturhenvisninger og registre, som bevirker at kataloget selvfølgelig indgår i fremtidig forskning omkring Abildgaard og hans tid.

Margit Mogensen

Skovens folk fortæller. Forstlige erindringer 1798–1973. Udvalgt og redigeret af P. Chr. Nielsen og Harry Petersen. 1978. 111 s. ill. Skovhistorisk Selskab, Folehaven 21, 2970 Hørsholm. kr. 50.

I forbindelse med sit 25-års jubilæum udsendte Skovhistorisk Selskab i 1978 en samling erindringer af folk med tilknytning til forstvæsenet. Det er blevet til en nydelig og i ordets bedste forstand underholdende bog. De fleste bidragsydere er glimrende fortællere, og selv om historierne er fortalt mange år efter at de er oplevet, er der kulturbilleder og konkret forsthistorie, som bliver tilbage også efter anvendelse af kildekritikkens skarpe kniv. En del af beretningerne har tidligere været trykt i aviser og slægtsbøger, men der er også beretninger, som udgiverne har indhentet til formålet. Det mærkes, at man har gjort sig store anstrengelser for at dække både store dele af landet og en lang periode i skovbrugets historie. De 9 beretninger er med en enkelt undtagelse forfattet af mænd. Af herkomst forskellige, men alle med en udtalt hengivenhed overfor skoven og dens beskyttere. En fællesnævner synes også at være opfattelsen af, at skoven og dens folk udgør et særligt samfund.

Den ældste af beretningerne er skrevet i 1842 af Niels Rolsted, der endte som skovridder ved baroniet Løvenborg i Holbæk amt. Forfatteren til denne levnedsbetegnelse var født i 1760 som søn af en hoverigørende bonde på Fyn. Denne mand gjorde hele turen fra fattig staldtjener til en betroet mand under den bekendte baron M. H. Løvenskiold. Beretningen er på mange måder interessant i sig selv, men dernæst fordi den kaster lys over Løvenskiold som selv i disse år (1790'erne) var en flittig optegner.

I hengivenheden over for det gode herskab kan Rolstedes beretning minde en del om samlingens sidste bidrag, nemlig O. L. Bangs beretning om sin tid som skovfoged på det nærliggende Holsteinsborg gods i 1920'erne. Der er næsten ingen grænser for den mildhed og godgørelse både lensgreven og hans hustru udviste, hvis man skal tro beskrivelsen her. Beretningen er nedskrevet i 1972 på opfordring, og den giver bl.a. et tankevækkende billede af hvordan bitterheden over lensaflysningen i visse kredse har holdt sig i flere generationer.

Til de virkelig fangende erindringer hører et bidrag af Gerda Bohn-Jespersen. Der tegnes et klart billede af et klitfogedhjem i Thisted amt i slutningen af forrige århundrede. Den barske nybyggertilværelse skildres for-

træffeligt i forhold til det både vejræssigt og socialt langt lunere København, hvor familien drog ud fra.

Forsthistorie i mere snæver forstand er en samtidig beretning om tilplantning af Gludsted plantage i 1890'erne samt Nicolai Holtens redegørelse fra ca. 1880 om bogen og dens behandling i det danske skovbrug. Artiklen har ikke tidligere foreligget på tryk, og for folk af faget må den være kærkommen som kilde til datidens teknikker.

Bag i bogen findes grundige oplysninger om de enkelte forfattere og manuskripterne. Der er illustreret med tegninger af Ingeborg Frederiksen og fotografier fra Jagt- og Skovbrugsmuseets arkiv. Med eller uden jubelår må man håbe, at Skovhistorisk Selskab kan finde midler til flere lignende udgivelser.

Margit Mogensen

Lars Lönnroth: Frihed for Loke såvel som for Thor. Den nordiska mytologi som politisk redskab i grundtvigiansk bonde- og folkehøjsskolemiljø. Aalborg Universitetsforlag 1979, 59 s., ill. kr. 19.

Ved selvsyn kan man endnu idag på højskoler og i forsamlingshuse se afbildninger af vikingetidens nordiske myter, såsom »Tyr og Fenrisulven«, »Tors rejse til Udgård« og »Tyra og Dannevirke«. Men også på andre mere ydmyge steder kan man blive erindret om den nordiske sagntid. På forsiden af H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark* (1917) ses f.eks. Heimdal blæsende i luren for at samle Danmarks bønder i Andelsbevægelsen. Og smørpakkene er endnu den dag i dag mærket med lur.

Interessen for højskolebevægelsen har været levende i større eller mindre grad gennem hele dette århundrede. Generelt set gælder det imidlertid, at man ved beskrivelse af bevægelsen har overset den ideologiske påvirkning, der udgik fra mytologien og istedet lagt hovedvægten på samtidens sociale og politiske vilkår.

At mytologien spillede en afgørende rolle i den tidlige højskolebevægelse er dog uomtvistelig. Og med rette rejser Lars Lönnroth spørgsmålet: Hvad var det som gjorde at disse myter pludselig fik en sådan aktualitet, at Loke og Tor kunne blive påberåbt i bøndernes kamp for frihed og demokrati? Bogen er det første bidrag i en serie om bevidsthedsformer og kulturmønstre, der skal udkomme på Aalborg Universitetsforlag.

Som materiale anvender forfatteren skrifter om den nordiske mytologi, højskoletaler, billedudsmykninger og for den nyere tid beretninger fra mennesker, der stadig finder noget centralt i den mytologiske højskoletradition.

Inspirationen til at anvende den nordiske mytologi fik højskolerne fra Grundtvig. I værket »Nordens Mytologi« fra 1832 fremgår det i indledningsafsnittet, (200 sider) at Grundtvig opfattede myterne som et vidnesbyrd om forfædrenes ædle kampkraft og som et redskab i en aktuel frihedskamp rettet mod de højere stænders klassiske dannelsesideal. Der peges dermed på en alternativ kultur, hvor Tor symboliserer den folkelige kraft og Loke den kolde akademiske rationalisme. Det er unægtelig en vanskelig opgave at sammenfatte Grundtvigs store værk og

teser på 4 små sider. Det lettes ved at Grundtvigs historie- og menneskesyn sættes op i skematisk form s. 8. Hele Grundtvigs tænkning var gennemtrukket af modsætninger som f.eks. natur overfor kultur, liv overfor død, det levende ord overfor det skriftlige. Mindre klart er det når LL sætter »andlighet« overfor »materialism« og – gentager synes det – »grundtvigianism« overfor »materialism«. Ordet »grundtvigianism« hører næppe til i denne sammenhæng. Et andet centralt område i Grundtvigs tænkning var, at han paralleliserede menneskets livsaldre – barndom, ungdom, (manddom) og alderdom – med historiens tidsperioder, oldtid, middelalder og nutid. Heraf lægges der særlig glans over middelalderen som opfattes som en heroisk brydningstid mellem hedenskab og kristendom.

»Nordens Mytologi« blev forkastet af de akademiske myteforskere og filologer, og LL fremlægger også, hvordan Grundtvig dels kasserer det han ikke kan bruge i de originale tekster, og dels digter videre på teksterne. Forehavendet er kritisabelt, men hvorom alting er, så var det ikke Grundtvigs hensigt at fremlægge myterne i en streng videnskabelig form, hvad han også redegjorde for. Jvf. Jens Peter Ægidius: *Mytologi og Folkehøjskole* (1978) s. 14. Målet var noget ganske andet, nemlig at vække det slumrende folk.

Denne version af »Nordens Mytologi« var som skabt til at anvendes i samtidens nationalitetskamp. Det var da også i Sønderjylland, at mytologien først vandt genklang. Den første forstander på Rødding højskole – Chr. Flor – udgav en populariseret udgave af mytologien til undervisningsbrug, og gennem uddrag af breve viser LL, hvordan mytologien blev givet en aktuel politisk funktion i kampen for at hævde bøndernes materielle og politiske interesser. Tyskerne identificeres med Loke og Sønderjyderne med Tor. Efter 1864 forflyttedes det mytologiske hovedcenter fra Rødding til Askov og udbredtes derfra til en landsomfattende bevægelse.

Kritik var dog allerede på vej. På Århuseggen rettede Bjørnbakkerne fra 1850'erne en hård kritik mod anvendelsen af mytologien på højskolerne, og modsat blev bjørnbakkerne anklaget for at være krasse materialister. Også fra anden side blev bevægelsen udsat for kritik, nemlig fra den norske myteforsker Sofus Bugge og fra de yngre lærere der var påvirket af »det moderne gennembrud« i 1870–80'erne. Den afgørende grund til at myterne efterhånden blev opgivet i undervisningen tillægger LL, at jordbrugsproletariatet og den radikale intelligens i højere grad end tidligere søgte højskolerne og krævede en mere realistisk og samfundsskildrende litteratur. Og, at man fra at have ført en uforsonlig nationalistisk oppositionspolitik mod tyskerne, i 1880'erne gik over til forhandlinger om det nationale spørgsmål. En anden faktor der kan have medvirket til at dæmpe interessen for myterne er, at i 1880'erne drejede det politiske spørgsmål sig i langt højere grad om den indre kamp om parlamentarisme, end om det nationale spørgsmål. Myterne kunne ganske vist i lige så høj grad udlægges som en kamp mellem Højre og Venstre som en kamp mellem lærd og ulærd, tyskere og danskere. Men her viser det sig, at de nationalt indstillede højskolefolk var meget forsigtige med at udfordre til en indrepolitisk kamp og splittelse.

For mere konkret at vise hvordan myterne anvendtes i foredragene, gennemgår LL myterne »Tyr og Fenrisulven« og »Frejas Guldsmykke«. Med hensyn til »Tyr og Fenrisulven« fås der et meget fint billede, idet Niels Nielsen i sin dagbog fra Vallekilde højskole 1884/85 (udg. En Højskolevinter 1968) netop refererer E. Triers udlægning af myten, og selv kommenterer den. Det fremgår tydeligt i dagbogen, at den politisk »venstreorienterede« elev ikke kunne se overensstemmelse mellem Triers officielle ideologi og hans lunkne stillingtagen til de konkrete politiske begivenheder.

Ved omtalen af »Frejas Guldsmykker« er kildematerialet langt mindre belysende. LL analyserer teksten og påpeger »... Grundtvigs kvinnoideal var den kavata och yppiga husmodern med mjølksinn barm och gårdens nycklar hängande vid bältet. Samma ideal har övertagits av den senare grundtvigiansja folkhögskolan långt in i modern tid«. (s. 36) Forfatteren har utvivlsomt ret et langt stykke hen af vejen. Men som Niels Nielsen på Vallekilde reagerede mod Triers manglende overensstemmelse mellem teori og praksis, så var der også kvinder, der reagerede mod det nævnte kvindeideal. Skade at forfatteren ikke har fremskaffet materiale af denne art.

Trods mytologiens tilbagegang indenfor højskolen i 1890'erne, havde den ikke udspillet sin rolle. Det vises således, hvordan myterne har været genoplivet i vore nationale kriseperioder. Aage Møller genoptog mytologien på Rønshoved højskole i 1920'erne, og hans elever sluttede op omkring partiet »Dansk Samling«, hvis ideologi lå i klar forlængelse af tankerne i »Nordens Mytologi«. Under 2. verdenskrig gik flere af dem tillige ind i modstandsgruppen »Holger Danske«. Og endelig udgav Aage Møller i 1947 sin egen version af Nordiske myter. Tankevækkende er det endvidere, at LL i bogens sidste afsnit s. 48–54 omtaler træk af 1970'ernes myteanvendelser koncentreret omkring personer som Ejvind Larsen, Ebbe Kløvedal Reich og Troels Trier, samt at der vises lignende tendenser indenfor de nye venstreorganisationer og i studenterbevægelsen.

Forfatteren kommer således langt omkring, der spændes over en periode på 150 år. Det er fascinerende at følge de lange linier i en bevægelse, men samtidig er der behov for en dyberegående forskning. Forfatteren koncentrerer sig hovedsagelig om de store »ånder« som Schrøder, Trier, Flor og Aage Møller, men myterne blev også udlagt af andre og på en anden måde. Her kunne peges på Morten Pontoppidans foredrag »Om Kvindeligheden«, hvor der udlægges 2 nordiske myter, denne udlægning svarer ikke til den nævnte officielle ideologi. (se referat i Sorø Amtstidende den 9. juni 1880) Morten Pontoppidan er måske ikke et typisk eksempel, idet han var en af dem der først kritiserede grundtvigianerne indefra, men mytefortolkningerne var næppe entydige, det ligger netop i mytesynet, at de kunne blive og blev tolket, alt efter den enkeltes temperament og personlighed. *Bodil K. Hansen*

Knud Thstrup: Alberti. Det Schønbergske forlag. 1979, 199 s., ill. kr. 138,50.

Fhv. justitsminister Knud Thstrup opregner indledningsvis i sin bog om P. A. Alberti en række lighedspunkter mellem bogens hovedperson og dens forfatter – begge jurister blev de justitsministre, begge havde de forbindelse til sparekasser og begge havde de gjort den for justitsministre usædvanlige erfaring at sidde i fængsel. Men så hører overensstemmelserne også op. P. A. Alberti var fra sin første færd i politik mistroet, ilde anskrevet og så vidt muligt holdt på afstand fra så godt som alle sider, inklusive partifællernes. Om Knud Thstrup kan man med rimelighed benytte den ellers så slidte flokskel, at han var afholdt og respekteret »langt ind i modstandernes lejr«. P. A. Alberti fængsledes på baggrund af en for sin tid uhyre forbrydelse – Thstrup arresteredes af Gestapo under besættelsen for sin deltagelse i modstandskampen.

Thstrups skildring af P. A. Alberti har sin værdi ved at være en kyndig og politisk forstående jurists gennemgang af Alberti-sagen og en udreden af de forskellige meget udviklede transaktioner helt tilbage i 1890'erne. Her giver Knud Thstrup, så langt det er muligt på det foreliggende grundlag, en nøgtern fremstilling og bedømmelse af Albertis dispositioner. Det foreliggende grundlag er i alt væsentligt den eksisterende litteratur og det materiale, der tilvejebragtes i forbindelse med selve sagen mod Alberti. Egentlig nyt føjer Thstrup ikke til kendskabet til Albertis optræden og politik, han forsøger at karakterisere hans personlighed, men afholder sig forsigtigt fra at sætte ham på en psykologisk formel. Lidt nyt er fremdraget om fængselsopholdet, hvor Thstrup har talt med gamle funktionærer fra Vridsløselille statsfængsel. Knud Thstrup stiller naturligvis det spørgsmål: hvordan kunne det lykkes? Og han finder svaret dels i periodens almindelige klima, der skulle have givet en type som Alberti særlige trivselsmuligheder, dels i Albertis sammenkæden af politik og økonomiske interesser i en tid, hvor modsætningerne endnu stod meget skarpt mellem de forskellige grupper.

Bogen har sin styrke i at ordne, fremlægge og vurdere de forskellige Alberti-»sager«, men den graver ikke dybere ned i problemerne. Om Albertis økonomiske dispositioner kan man næppe hente mere ud af demmens materiale. Og Knud Thstrup har kun skitseret Alberti som politiker, hvor man – trods allerede samtidens utryghed ved hans person – må erkende, at han fra sit valg i 1892 og til sin afgang i 1908 spillede en betydende rolle, af og til hørte til det politisk-parlamentariske livs lederskikkelser.

Denne Alberti-biografi er ikke udtømmende for emnet, men den fremlægger på et sted en række af de konkrete forhold vedrørende hans person og forhold, der hidtil har skullet samles fra mange sider. Knud Thstrup giver en erfaren jurists bedømmelse af en række af de specifikt juridiske aspekter i hans embedsførelse og dispositioner, og hans domme er iøvrigt, som venteligt, præget af bon sens og menneskelig forståelse. Det er i sagens natur vanskeligt at blive uenig med bogens forfatter i dennes vurderinger – dog fornemmes en lidt altmodisk »skomager bliv ved din læst«, når man på side 178 støder på en kritik

af de sjællandske bønders blandede sig i forhold, der krævede »særlig sagkundskab«. Sålænge Privatbankens Axel Heide ved sine faktiske dispositioner stod inde for Albertis, sparekassens og eksportforeningens økonomi, er det lidt meget forlangt at andre skulle drage Albertis troværdighed i tvivl.

Clas Bjørn

Flemming Kiilgaard Madsen. Naturfrednings-sagens historie i Danmark. Odense universitetsforlag, 1979. 190 s., 120,25 kr. (Med tegninger fra »De Jyders Land« og »Danmarks Store Øer« af Acton Friis).

Den foreliggende bog er en udgave af forfatterens specialeopgave fra 1976 i historie og samfundsfag ved Odense universitet; specialeopgaven belyste perioden indtil 1937, mens bogen tillige omfatter tidsrummet indtil 1978/79. Danmarks Naturfredningsforening har støttet bogen med et legat til forfatteren.

Bogens emne er det ideelle naturfredningsarbejde, set overvejende gennem naturfredningsforeningens briller. Andre foreningers engagement i naturfredningsarbejdet omtales således kun meget sporadisk.

Bogen starter – lidt tilfældig måske – med fredskovforordningen af 1805, men fører ret hurtigt frem til de første spæde spirer til en naturfredningsbevægelse ved oprettelsen i 1905 af Udvalget for Naturfredning med Den Naturhistoriske Forening, Dansk Botanisk Forening og Dansk Geologisk Forening som initiativtager og i 1911 af naturfredningsforeningens forløber, Foreningen for Naturfredning. Dette første afsnit, betitulet »Naturen og Mennesket«, er i det hele letlæst med mange interessante detaljer (nogle af disse er dog også omtalt andre steder, især i professor Valdemar Mikkelsens afsnit om fredningens historie i Politikens værk fra 1971 »Danmarks Natur« bind 11). Blandt de nævnte detaljer kan f.eks. fremhæves de initiativer, der blev taget på Bornholm allerede fra 1906 for at undgå udstyknig og salg af naturområder til udlændinge, Jeppe Aakjærs advarel fra 1909 mod Det Danske Hedeselskab (»den Trolde, som stjæler os Barnet op af Vuggen og lægger en Skifting i dets Sted«), og konflikterne næsten straks fra starten mellem bevarelsen af naturen på den ene side og udnyttelsen af den til friluftslivet på den anden. Alle problemer, der stort set stadig er aktuelle.

I de efterfølgende afsnit gennemgås meget grundigt problemerne omkring de forskellige naturfredningslove, den første fra 1917, nummer to fra 1937 og tillægget hertil fra 1938. Afsnittene demonstrerer – og med rette – den væsentlige rolle, naturfredningsforeningen – fra 1925 under det nuværende navn Danmarks Naturfredningsforening, spillede i forbindelse med disse love. Men samtidig giver de et levende indtryk af en mangfoldighed af intriger, magtkampe m.v., selv mellem personer eller organisationer, som stort set kun var optaget af at beskytte og bevare den danske natur. Så meget krudt, der blev spildt på kompetencestridigheder, der allerede dengang – som nu – ikke førte sagen et eneste skridt nærmere målet. Også den ofte omtalte debat mellem naturfredningsfor-

eningens formand Erik Struckmann og Poul Henningsen, sidstnævnte med tidsskriftet *Kritisk Revy* som taler belyses, dog uden at de konkrete stridspunkter omtales nærmere (et af dem var Poul Henningsens idé om bebyggelser i Kongens Have, jfr. Viggo Nielsen s. 118 i bind 11 i Politikens »Danmarks Natur« fra 1971).

I disse afsnit, der med det indledende afsnit fylder knapt to tredjedele af bogen, er der et væld af spørgsmål og problemstillinger, der giver stof til eftertanke. For eksempel får man repeteret, at det oprindelige lovudkast til en naturfredningslov også omfattede bygningsfredning. Allerede dengang erkendtes altså den grundlæggende parallelitet, der er mellem disse områder administrativt og vel især ud fra en filosofisk synsvinkel, en sammenhæng, som ikke mindst er blevet understreget gennem det seneste årti. På samme måde inkorporationen af en fortidsmindebeskyttelse i naturfredningsloven fra 1937. Man noterer sig også, at foreningsproblemer var aktuelle allerede for mere end 50 år siden, selv uden for den snævre kreds af naturvidenskabsmænd, at ideen om en naturbeskyttelses- og fredningsplanlægning også blev undfanget på dette tidspunkt, og at spørgsmålet om en offentlig naturfredningsdirektion blev bragt på bane allerede i 1924 (af professor Fr. Vinding Kruse), men som bekendt først realiseret mere end 50 år efter med oprettelsen i 1975 af fredningsstyrelsen under miljøministeriet.

De sidste afsnit, dvs. s. 96–166, med titlerne Fredningsplaner, Nye Tanker, Naturfredningskommissionen og Det seneste Årti dækker med enkelte tilbageblik perioden fra 1938 og fremefter.

I det første af disse afsnit findes en rimelig fremstilling af vanskelighederne ved at finde frem til et vel afgrænset og målrettet fredningsplanlægningssystem. Samtidig markerer afsnittet et vendepunkt for så vidt angår naturfredningsforeningen, der ikke dengang og i øvrigt heller aldrig siden hen kom til at spille nogen afgørende, endsi-ge væsentlig rolle i den henseende.

Uanset at naturfredningsforeningens rolle som fortæller for en beskyttelse af det åbne land som sådant næppe overvurderes i det følgende afsnit (»Nyt Tanker«), er dette ikke særligt oplysende, når det gælder »naturfredningssagen«. Selvfølgelig afhænger denne kritik i første række af, hvorledes man forstår begrebet »naturfredningssagen«. Side 167 siger forfatteren selv, at naturfredningssagens historie »er en beretning om, hvorledes en sentimental trang til at drage omsorg for naturen er blevet et kategorisk imperativ for menneskets fortsatte trivsel i fremtiden«, og side 169, at den ikke mindst er »en beretning om, at det tyvende århundredes samfund i stadig stigende grad har opprioriteret hensynet til naturen«. Men afsnittet vedrører for størstedelens vedkommende interne stridigheder og intriger i naturfredningsforeningen. Drejer det sig om naturfredningssagens historie, således som forfatteren selv afgrænser dette emne, havde han ydet skovrider Sten Bjerke langt større retfærdighed ved at markere ham som ophavsmand til det landskabsanalyse-system og det landskabsboniteringskort, som blev af fundamental betydning for naturfredningsarbejdet fra slutningen af 60'erne, end ved at udnævne ham som mulig »skurk« i en – forekommer det i hvert fald i dag – ret interesseløs magtkamp i naturfredningsforeningen. Dette

så meget mere, som man ikke finder et eneste ord om landskabsanalysearbejdet, heller ikke i forbindelse med 1969-loven, som formaliserede dette arbejde.

Det sidste hænger sammen med den kritik, man kan rejse af det følgende afsnit om naturfredningskommissionen. Arbejdet i denne kommission og den grundlæggende fremstilling, som det resulterede i, overstås på nogle få sider, måske fordi naturfredningsforeningen ikke kom til at spille nogen rolle. Og naturfredningsloven fra 1969 beskrives helt urimeligt, forekommer det – især når man tænker på fredningsplanlægningen, reguleringen af en række anlægsarbejder i det åbne land og meget andet – som »status quo« i de fleste af sine principper (altså sammenlignet med 1937-loven). Endvidere efterlader en gennemlæsning af afsnittet en fornemmelse af, at det nærmest var en tilfældighed, at der blev gennemført en by- og landzonelov og dermed en regulering af bebyggelsen i det åbne land samtidig med den ny naturfredningslov. Og så er virkeligheden naturligvis den, at der var tale om en særdeles velgennemtænkt og -planlagt samlet lovforberedelse, der havde sit udgangspunkt i det jordlovs-kompleks, der faldt ved folkeafstemningen i 1963.

I sidste afsnit, det seneste årti, går det helt galt for forfatteren. En ting er naturligvis, at det er svært at skrive historie, når det ikke er muligt at anskue den i et tidsperspektiv. En anden er derimod at glemme eller undlade oplysninger, der er helt elementære, når det drejer sig om naturfredningens historie. En tredje ting er regulære fejl.

Blandt de elementære oplysninger, der savnes, kan nævnes naturfredningslovændringen fra 1972, der introducerede noget så væsentligt som en naturfredningsmæssig beskyttelse af søer og af offentlige vandløb. Arealerhvervelsesloven fra 1972, som har medført et opkøb under miljøministeriet af mere end 300 naturfredningsmæssigt set værdifulde ejendomme, er heller ikke omtalt. Det samme gælder råstofloven fra 1972 (og dens efterfølger fra 1977), som medførte den set også i relation til fredningsmæssige interesser overordentlig vigtige offentlige kontrol med grusgravning, som på den anden side tidligere i bogen fremtræder som det store dyr i åbenbaringen. Ændringen af naturfredningsloven i 1975 og kommuneplanloven fra 1975, som helt klart lægger op til en varetagelse også af fredningsmæssige interesser, nævnes heller ikke. Fredningsstyrelsen, der blev etableret i 1975 med udgangspunkt i oprettelsen af miljøministeriet i 1973, har forfatteren ikke fundet det umagen værd at nævne.

Om naturfredningsloven fra 1978 nævnes kun – foruden nedlæggelsen af fredningsplanudvalgene – at den indebar, at den sidste rest af fredningsplanlægning forsvandt fra naturfredningsloven. En simpel gennemgang af loven ville have vist forfatteren, at dette ingenlunde er tilfældet. Tværtimod lægges der jo i loven op til en mere systematisk og styrket fredningsplanlægning, koordineret bl.a. med regionplanlægningen og således med en langt større gennemslagskraft. Inddragelsen af moser, visse private vandløb og søer i byer under en naturfredningsmæssig beskyttelse omtales ikke, uanset at dette netop er et af de helt centrale punkter i loven af 1978, og måske den største »landvinding« i det seneste årti.

Bogen er forsynet med forskellige registre m.v. Af noterregistret fremgår, at forfatteren ikke i nogen relation har bygget på administrationens arkiver (lige som det fremgår af forordet, at forfatteren tilsyneladende ikke har været i forbindelse med nogen person i centraladministrationen). Det er endvidere karakteristisk, at personindexet ikke indeholder en omtale af forskellige embedsmænd i centraladministrationen, som uden at gå nogen regering, minister eller noget folketing for nær, kunne og burde have været nævnt på grund af deres helt utvivlsomme indsats for og afgørende rolle med hensyn til naturfredningssagen.

Som det vil være fremgået, må der i et vist omfang rettes væsentlig kritik mod bogen. De dybereliggende årsager til dens fejl og mangler hænger for det meste sammen med, at det er naturfredningsforeningens historie, der er forfatterens egentlige ærinde, uanset at bogen efter sin titel omhandler naturfredningssagen. Mens det f.s.v. angår den første lange årrække er klart, at det var naturfredningsforeningen, der var initiativtager og idémager m.v., er det lige så indlysende, at foreningens rolle i den henseende, især når det drejer sig om planlægning, lovgivning og andre mere generelle foranstaltninger, i de seneste årtier har været meget beskedet. Det er der i øvrigt ikke noget mærkværdigt i, for netop i denne samme periode er administrationen i langt højere grad selv blevet udrustet til at tage problemerne op; den samme tendens kendes også fra andre lande. Det betyder ikke, at foreningen er blevet unødvendig. Der er stadig brug for den – både som kløgtig medspiller og som administrationens dårlige samvittighed, hvis det offentlige ikke lever op til ansvaret.

Forfatteren burde imidlertid have draget de nødvendige konsekvenser af udviklingen. Rent bortset fra, at en sag altid har flere sider. Og bogen ville have vundet meget enten ved at have været begrænset til tiden omkring 1937, eller ved at beskrivelsen af perioden derefter havde været meget anderledes og først og fremmest i langt højere grad havde relateret »naturfredningssagen« til forfatterens egen definition af denne.

Veit Koester

Niels Ulrichsen. J.A.K. – en dansk krisebevægelse. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet. IX. 1978. 202 s., ill. kr. 28.

Som de fleste andre lande undgik Danmark ikke 30'ernes store krise. Arbejdsløsheden steg indenfor byerhvervene, mens man i landbruget nok opretholdt beskæftigelsen men til gengæld oplevede et katastrofalt prisfald samtidig med, at den øgede produktion, man forsøgte at holde indtægtsniveauet oppe med, var vanskelig at afsætte både på eksportmarkederne og på hjemmemarkedet. De dystre og usikre tider gav sig udslag i en øget polarisering af samfundet. Kommunisterne fik vind i sejlene og de borgerlige partier undergik en højredrejning for ikke at blive udkonkurreret af nye yderliggående partier, der var parat til at tage over, når »gammelpartierne« sagde fra. Men desuden opstod der en række krisebevægelser, der ikke

havde karakter af egentlige partidannelser. Af disse er Landbrugernes Sammenslutning, LS, nok bedst kendt. LS gjorde sig bemærket ved produktionsstrejker og krav om hjælp til landbruget i form af skatte- og rentenedsættelser, henstandsordninger samt regulering af de øvrige indtægter og priser i samfundet i takt med landbrugets faldende indtægter. Mindre kendt er derimod nok 30'ernes anden store krisebevægelse Jord, Arbejder og Kapital (J.A.K.), der traditionelt blot fremstilles som en krisebevægelse med særprægede økonomiske teorier. Flere forhold taler imidlertid for, at denne karakteristik tangerer det misvisende, og det er udgangspunktet for Niels Ulrichsens bog, der er en let omarbejdnings af hans speciale i historie ved Københavns Universitet.

Bogen består af syv kapitler foruden litt.- og kildefortegnelse, noter og bilag. I indledningen – og på bogens første tekstside – præsenteres formålet med afhandlingen, som er at redegøre for udviklingen af Kristian Engelbrecht Kristiansens (stifter af J.A.K.) økonomiske, sociale og politiske teorier fra ca. 1912, hans indflydelse på J.A.K. samt væsentlige sider af bevægelsens historie fra stiftelsen i 1931 og frem til 1940. Foruden en redegørelse for kildematerialet indeholder indledningen en kort beskrivelse af 30'ernes krise, de krisebevægelser, der opstod i Norden, og en rekonstruktion af, hvordan den enkelte landmand oplevede situationen. Ikke mindst sidstnævnte opgave løses på en meget talentfuld måde. Rent kompositorisk havde den anden rækkefølge af underkapitlerne dog nok været at foretrække. Den »ydre konjunktur« kunne efter anmelderens mening med fordel præsenteres inden problemstillingen, der dernæst skulle efterfølges af kilde- og metodediskussion.

Næste kapitel handler om ophavsmanden til J.A.K., landinspektør K. E. Kristiansen. På grundlag af et omfattende kildemateriale lykkes det Niels Ulrichsen at afdekke en lang række faktorer, der fik indflydelse på K. E. K. og hans teorier – og som senere forplantede sig til J.A.K.'s program. Teoriene, der er meget komplekse, havde ikke alene et økonomisk og politisk indhold men også et moralsk. Det sidstnævnte var præget af K. E. K.'s religiøsitet samt hans interesse for fremmede religioner og sekter, psykologi og grafologi. Teoriene sigtede mod en global samfundsreform, der skulle resultere i en ny og ukendt harmoni. I det ny samfund indtog individet en central placering. Allerede under K. E. K.'s medlemskab af Bælumkredsens Venstreforening 1912–13 kan man finde spor af det senere J.A.K.-program. Men det var Det universielle Samstyresamfund, en kaffeklub på 20–50 medlemmer, der for alvor prægede ham. Samstyrets formål var via samarbejde og diskussion at erkende de højere principper, Guds love eller naturlovene for menneskelivet og gennem en anvendelse af disse principper på de faktiske forhold at omorganisere først det nationale og senere det internationale samfund. Man diskuterede også spørgsmålet jord-penge. Det skærpede K. E. K.'s interesse for pengens rolle i frigørelsesprocessen og han nåede frem til en erkendelse af, at penge bør indgå i omsætningen som rentefri lån – og at de til enhver tid skulle kunne kræves indløst med varer, tjenester eller brugsret til jord. Det jordværdibaserede pengesystem blev afprøvet i praksis et par gange, bl.a. med hans egen byggegrund som

indsats; men ingen af forsøgene faldt heldigt ud. Hvor Samstyresamfundet ikke gav inspiration nok, hentede han den andetsteds. Det tegn, som figurerede på Det ny Samfunds penge i 1922, var et plagiat af det teosofiske samfunds tegn. Samme plagiat skulle senere blive J.A.K.'s tegn.

J.A.K.-programmet lå stort set færdigt i 1920'erne; men bevægelsen fik ikke sit gennembrud, fordi der manglede »publikum«. Det kom der med 30'ernes økonomiske krise. I 1931 kunne andelsselskabet J.A.K. stiftes. Om denne begivenhed, samt selskabernes organisation, ledelse, medlemmer og målsætning handler kapitel tre. Som chefideolog bag og initiativtager til J.A.K. var K. E. K. selvskreven til en central plads i selskabets ledelse. Ved at anvende den samme organisationsform som samstyrebevægelsen placerede han sig i en enevældig position – et forhold der harmonerede dårligt med selskabets status som andelsselskab. J.A.K.'s formål var, som skitseret ovenfor, meget omfattende. Et centralt punkt var, at det eksisterende pengesystem, der var baseret på guldmøntføden, skulle afløses af et andelspengesystem, der byggede på sikkerhed i grundværdien. Herved skulle der kunne opnås lån til lav rente, således at det gamle systems renteslaveri kunne stoppes og prioritetsbyrderne afvikles. Den opståede pengerigelighed ville også gavne byerhvervene. Hvem og hvor mange appellerede J.A.K.'s program til? Det er vanskeligt at sige, fordi man ikke nåede at oprette et centralarkiv. N.U. beregner medlemstallet til ca. 35.000 i 1934–35, hvor tilslutningen var størst. Også erhvervsfordelingen er vanskelig at belyse. En gennemgang af 1265 tilfældigt udvalgte medlemskort af en samling på 6102 viser, at ca. halvdelen af medlemmerne var beskæftiget ved landbrug og ca. 1/4 var forretningsdrivende. Tendensen er nok rigtig; men sammenlignet med medlemstallet i den nævnte periode må grundlaget for erhvervsfordelingen imidlertid siges at være spinkelt – og anmelderen er ikke overbevist af N.U.s argumenter for, at de 1265 kort er statistisk repræsentative.

Andelspengene, som behandles i kap. IV, var nøglen til reform af pengesystemet. De første andelspenge, der nærmest kan karakteriseres som en udvidelse af det eksisterende pengesystem, blev rent praktisk sat i omløb ved, at det lokale mejeri modtog nationalbankpenge for landmændenes produkter og istedet udbetalte J.A.K.-andelspenge for et tilsvarende beløb. Det var imidlertid ikke denne type andelspenge, der var de vigtigste – det var de grundværdidækkende penge. Ideen var, at der via andelspengene skulle indsamles et grundfond på 100.000 kr., som skulle bruges til indløsning af prioritetsgæld. På grundlag af de indløste værdier skulle der udstedes nye andelspenge, således at alle landets prioriteter efterhånden blev indløst og de grundværdidækkende penge indført som almindeligt omsætningsmiddel. Tanken blev mødt med kraftig kritik fra etablerede økonomer og kreditforeningsdirektører – lidt uretfærdigt i N.U.'s øjne, idet kritikerne alene vurderede J.A.K. ud fra det eksisterende systems præmisser uden vilje til at ville forstå bevægelsen. Lovgivningsmagtens første reaktion, der må siges at være meget afdæmpet, var at kræve pengene trykt på stemplet papir; men på det tidspunkt udgjorde de

heller ikke en trussel mod det eksisterende pengesystem. Først da seddeludstedelsen for alvor tog fart i 1932, blev andelspengene forbudt.

Med forbuddet mod andelspengene var der sat en effektiv stopper for J.A.K.'s virke; men det betød alligevel ikke bevægelsens dødsdom. Man gik nye veje, og bogens kap. V handler om disse andre økonomiske forsøg i tiden efter 1933. Et af modtrækkene var Finansieringsafdelingen, der byggede på, at folk med lånebehov søgte sammen og bevilgede hinanden lån efter tur på grundlag af midler indskudt i en fælles kasse. Forståeligt nok blev disse lån hurtigt populære; men de var kun til gavn for velbemidlede p.g.a. kravet om forudgående indskud. Finansieringsafdelingen, der i J.A.K.-systemet spille kreditforeningernes rolle, overlevede imidlertid kun kort tid de krav, Sparekassetilsynet stillede til den efter J.A.K.-loven. I 1937 måtte den lukke. Samme skæbne overgik de to andre hovedhjørnerne i J.A.K.-systemet, Andelskassen, der erstattede banker og sparekasser, og Afregningscentralen, der skulle varetage vareomsætningen. De lukkede henholdsvis 1938 og 1935.

Bogen afrundes med et kapitel om J.A.K.'s rolle i samtiden, hvori der bl.a. redegøres for forholdet til de politiske partier, nogle af de faglige organisationer og krisebevægelsen LS. Fra stort set alle sider blev J.A.K. mødt med hån og latterliggørelse. Kun LS, DNSAP og Retsforbundet viste ved forskellige lejligheder imødekommenhed uden at den dog udkrystalliseredes i permanent samarbejde. Andelsbevægelsens begejstring for J.A.K. var også behersket; men netop på dette punkt må Niels Ulrichsens fremstilling siges at være lidt tynd. Fra den etablerede andelsbevægelse blev der rejst indvendinger mod opkomlingen J.A.K.'s anvendelse af begrebet »andels-« om selskabets status og i navnet på dens pengesedler. Det var A. Axelsen Drejer, redaktør af Brugsforeningsbladet og sekretær i Andelsudvalget, der fremførte kritikken i en anmeldelse af Kristian Jørgensens pjeces »Andelspengene. En objektiv redegørelse« (Andelsbladet 1932, s. 352 ff.). A. Axelsen Drejer udtrykte sig ikke altid lige klart; men i det nævnte tilfælde er der ikke mulighed for fejlforklaring.

Niels Ulrichsens bog fremtræder som en overbevisende nyvurdering af J.A.K. På en række punkter skilte den sig afgørende ud fra tidens øvrige krisebevægelser. Den sigtede ikke så meget til en afhjælpning af specifikke, akutte vanskeligheder som mod en global samfundsreform. Idegrundlaget var udtænkt inden krisen, og »hjelpe midlerne« delvis afprøvet – ganske vist uden held. Men da krisen kom, og J.A.K.'s leder evnede at katalysere folks utilfredshed, fik bevægelsen sit gennembrud. Bogens styrke må nok netop siges at ligge i skildringen af katalysatoren, landinspektør K. E. Kristiansen – »profeten« eller »lygtemanden« fra Brande, som han blev kaldt –, fordi Niels Ulrichsens formår at analysere den komplicerede person, som K.E.K. var, psykologisk. At bogen får J.A.K.-folk fra 30'erne til at føle sig og bevægelsen udleveret, kan Niels Ulrichsen med sit solide og sikre arbejde tage ganske afslappet, hvilket hans replik til en af kritikerne forøvrigt også viser, at han gør.

Jørgen Diekmann Rasmussen

Gunnar Jespersen: Danke Schön. En antihelts prøvelser. Poul Kristensens forlag, 1978, 148 s., kr. 58,50.

Denne lille skildring af forfatterens arrestation under besættelsen og senere ophold i KZ-lejren Neuengamme er en af de betydeligste skildringer af danske i tyske koncentrationslejre siden Martin Nielsens nu med rette genudsendte *Rapport fra Stutthof*. Den er som Martin Nielsens beretning afdæmpet, vel bevidst holdt nede i stemningsleje overfor de uhyrligheder, forfatteren fortæller om. Men mens Martin Nielsens har en atmosfære af tavs sammenbidt trods, af harme over at være svigtet af danske myndigheder og til gengæld præget af den overbeviste kommunistiske stædige fastholden af ideen og solidariteten, så er Gunnar Jespersens historie netop en antihelts historie. Han var ikke noget særlig i modstandsarbejdet, da han blev taget af Gestapo, han blev ikke torteret under forhørene og Frøslev-opholdet synes at have rummet pudsige sider. Da hans navn sidst i november 1944 er blandt de, der råbes op til afgang sydpå, er reaktionen også i første omgang en lidt desperat humor – kan man huske de uregelmæssige verber?

Beretningen om Neuengamme holdes i samme neddæmpede stil. Der er en god portion af den evige Schwejk-skikkelse i forfatterens opfattelse af sig selv og vilkårene. Det gælder også, da han må melde sig syg og kommer på revieret, hvor han opholder det meste af den tid, han skulle tilbringe i lejren. Revieret var KZ-lejrens sygeafdeling og normalt sikker forgård til døden eller i dette tilfælde transport til »rekreationslejren« Bergen-Belsen. Forfatteren overlever, bliver medhjælper for stueformanden og tilbringer tiden med at tage temperaturer, holde mandtal på levende og døde og – overleve. Der er i hans lavdæmpede fortælling om, hvordan man gererede sig i dette miljø psykologisk skarpsind og noget af den humor, det vel har været nødvendigt at kunne mobilisere for at overleve i dette på en gang inferno og bureaukrati. Kostelig er beretningen om den inspicerende SS-mand, der hen i marts måned 1945, forsøger sig med et imødekomende: »Na, eigentlich sieht hier doch ganz nett und ordentlich aus!«, da han havde kantet sig rundt mellem de højt opstillede køjestativer med mere eller mindre døende fanger, der søgte i liggende stilling at indtage den foreskrevne retstilling.

Gunnar Jespersen slap hjem med de hvide busser, kom til kræfter i Sverige og fulgte med brigaden hjem via Helsingborg-Helsingør. Til hans skildring af Neuengamme danner beretningen om hjemturen til Herning en i perspektivet uhyggelig, men atter humoristisk holdt efterskrift. Flere gange blev de hjemrejsende stoppet og antaget for tyskerhåndlangere – deres legitimation var af indlysende årsager mangelfuld. Men hjem nåede han, trods alt. Igen en stilfærdig holdt beretning om en side af »de fem forbandede år«, her deres afslutning, der kan skurre mod det officielle billede. Man slap for de lange knives nat, men hvad kostede majdagernes kaos i ydmygelser og fejltagelser?

Alt ialt en fortræffelig fortalt skildring af en skæbne i modstandskampens 2. eller 3. række og hans oplevelser i

det sidste besættelsesår. Man ser meget gerne mere fra Gunnar Jespersens hånd, både form og indhold hæver sig adskiltigt over erindringsbøgernes gennemsnit. Og så er det som sædvanlig en meget smuk bog, Poul Kristensen har fremstillet.

Claus Bjørn

Søren Willert. Der var så dejligt ude på landet. Bd. 1–2. Forlaget GMT, 1978. 462 s., ill. kr. 88.

Kun et fåtal af de problemer, der er opstået indenfor dansk landbrug i tiden efter 2. verdenskrig, er blevet gjort til genstand for historisk eller samfundsvidenskabelig forskning. Et karakteristisk træk ved de få undersøgelser, der foreligger, er, at der er tale om forskning på makroplan, hvor individaspektet sædvanligvis kun berøres perifert eller oftest helt udelades. Dette forhold prøver Søren Willert at råde bod på med sin bog »Der var så dejligt ude på landet«, der er en undersøgelse af den danske bondes aktuelle levevilkår og situation set i lyset af den kraftige omformning, erhvervet har undergået siden 2. verdenskrig som følge af medhjælperafvandring og mekanisering. Afhandlingen er slutresultatet af et kandidatstipendium ved Psykologisk Institut, Århus Universitet.

Af bogens to bind indeholder det første otte såkaldte »portrætter« af danske landbrugere eller landbrugerægtepar. Bag betegnelsen »portræt« gemmer der sig et interview, der er stort set ordret gengivet men dog forsynet med korte sammenfatninger for udeladte passager. Hvert portræt består af et dobbelt-interview, et fra 1971 og et fra 1974. Interviewpersonerne repræsenterer et blandet men ikke repræsentativt udsnit af landbrugere og former for landbrug. Landbokvinderne er imidlertid klart underrepræsenteret. Hvorfor netop disse otte interviewpersoner er udvalgt blandt de ialt 57, der har medvirket i undersøgelsen, havde været rart at vide; men det nævnes der intet om. Formålet med portræterne er at give et indtryk af den forskelligartethed, hvormed danske landbrugere idag kan møde den situation, landbrugserhvervet som et hele er placeret i. Det pointeres, at bd. 1, dvs. de otte portrætter, kan læses uafhængig af bd. 2 som en rapport-bog om erhvervets aktuelle situation anskuet med et antal brugeres øjne. Men man gør imidlertid nok klogt i at følge S.W.'s vink om at læse skiftevis i bogens to bind. Det må nemlig tilstås, at interviewene ikke er særlig spændende læsning, hvis de læses i en køre. En medvirkende årsag hertil er ikke mindst det dårlig sprog, interview-personerne (med en enkelt undtagelse) har og som gengives uden rettelser. Det ville afgjort have forøget fornøjelsen for læseren, hvis det sproglige »ukrudt« var blevet luget bort. Ganske vist ville det gå ud over den spontanitet, S.W. søger; men den ville jo stadig være bevaret i det grundmateriale, som både portræterne og undersøgelsen iøvrigt er baseret på.

Andet bind er et forsøg på, i mere systematisk form, at indkredse den situation, som landbrugserhvervet er blevet placeret i. Det søges gjort ved at skabe en forbindelse mellem på den ene side de historiske forudsætninger, som har skabt denne situation, og på den anden side de mennesker, som skal fungere under disse nye vilkår. Fremstillingen er opdelt i tre dele. Den første del, der omfatter

tre kapitler, omhandler de historiske forudsætninger for den aktuelle situation. Første kapitel handler om landbruget i verdenshistorien, helt tilbage fra jæger- og samlerskader, hvor indsamling og oplagring af fødevarer var afgørende for overlevelsen, og frem til idag, hvor landbrug – ihvertfald i de industrialiserede samfund – ikke længere er den dominerende erhvervssektor. Det er ikke nemt at redegøre for denne udvikling på 23 sider og et af de midler, S.W. må betjene sig af, hedder da også »klip en hæl og hug en tå«. Som et blandt mange eksempler kan nævnes, at sammenhængen mellem den industrielle revolution og landbruget ikke er helt så simpel, som det fremstår i bogen (s. 200). Der var ikke tale om, at landbruget afgav arbejdskraft til den nye industri-sektor. Engelske undersøgelser viser bl.a., at landbruget ikke blot opretholdt antallet af beskæftigede under den industrielle revolution men også forøgede det! Arbejdskraften til industrien må altså være rekrutteret fra befolkningstilvæksten. Også skildringen af landbruget i danmarkshistorien (kap. 2) er stærkt forenklet. I lighed med den verdenshistoriske del tager den sin begyndelse i forhistorisk tid. En betydelig plads indtager De store Landboreformer, hvis væsentlighed fremhæves ved dels at gengive de traditionelle tolkninger, dels ved et forsøg på at se reformerne i et fremtidsorienteret perspektiv, dvs. som en nødvendig tilpasningsmanøvre, som forberedte landet til den industrikapitalistiske samfundsform. Søren Willerts tro på reformpolitikernes evne til at forudse udviklingen må være stor – lad os håbe, at nutidens politikere er bare halvt så forudseende; men desværre er nyvurderingen af reformerne efter anmelderens mening en efterrationalisering af allerhøjeste karat. Hvordan i alverden skulle danske reformpolitikere af godsejerstand kunne forberede industriens gennembrud på et tidspunkt, hvor begrebet industri dårligt nok eksisterede i foregangslandet England? Argumentet perspektiveres af, at diskussionen om dateringen af det industrielle gennembrud i Danmark langt fra er afsluttet. Nogle vil sige 1850–70 (et synspunkt, S.W. støtter), andre 1890'erne og andre igen midten af dette århundrede! I det hele taget rejser bd. II's to første kapitler det spørgsmål, hvor meget forklaring på den mekanisering og afvandring, der har fundet sted indenfor landbruget efter 2. verdenskrig og som har været med til at omforme erhvervet, der er at hente i en historisk oversigt, der næsten går tilbage til Adam og Evas uddrivelse af Paradisets have. Det havde nok været mere givtigt at koncentrere sig om en dybtgående analyse af udviklingen i det 20. årh. Første del afsluttes med et kapitel om mekaniseringens umiddelbare forudsætninger. Blandt de spørgsmål, der berøres, er afvandringen i personligt perspektiv, afvandringens samfundsmæssige baggrund og spørgsmålet om mekaniseringen skete frivilligt eller blev tvunget igennem.

Bd. 2's anden del hedder »Situationen« og handler om, hvordan man ude på brugene har oplevet den omformning, landbruget har gennemgået i efterkrigstiden. Det første kapitel (= kap. 4) hedder »Mekaniseringens konsekvenser på bruget, situationen og rolle«. Her skildres det bl.a., hvordan mekaniseringen har givet lettelse men også skabt nye problemer i retning af krav til en bedre organisering af det daglige arbejde. Samtidig har kombi-

nationen mekanisering-medhjælperafvandring gjort bonden mere bundet, idet maskinerne er strengt funktionsbestemte og ikke som en karl kan sættes ind i bedriften, hvor der er behov for det. Endvidere berøres den tiltagende specialisering og stordrift, som er nogle af konsekvenserne af overgangen til den kapitalintensive produktionsform. I næste kapitel (= kap. 5), der hedder »Landbrugeren og landbrugerrollen«, beskrives de ændrede forhold, udviklingen har stillet den enkelte landmand overfor, og hvordan landmænd i forskellige aldersgrupper har tilpasset sig de ændrede vilkår. Desuden skildres landbrugers syn på den ændring, der har fundet sted indenfor landbrugets andelselskaber, dvs. centraliseringen og den deraf afledte mere forretningsprægede ledelsesform. Sidste kapitel i del II (= kap. 6), »Lokalsamfund og familie«, omhandler de ændrede sociale relationer i landbruget, altså forholdet mellem socialtæfællerne indbyrdes, forholdet forældre-børn, landbrugerne imellem og mellem generationerne. Endvidere bruges der en del plads på at beskrive landhusmoderens ændrede rolle. Som de to forudgående kapitler i del II er også det tredje rigt fyldt med uddrag fra de interviews, der er lavet i forbindelse med undersøgelsen. Uddragene bruges dels som dokumentation, dels som konklusioner i tilfælde, hvor S.W. er bange for at optræde illoyalt! Bind 2 afsluttes med en tredje del, der foruden en sammenfatning også indeholder et forsøg på at tegne nogle videregående perspektiver. Heri behandles bl.a. spørgsmål som konsekvenserne af anvendelsen af kemiske midler i fødevarerproduktionen, det globale fødevaremarked samt landbrugspolitiske problemer og den enkeltes handlemuligheder.

Søren Willert har ret i sin påpegnelse af, at man i debatten om landbruget og dets problemer er tilbøjelige til at overse »bonden« (det samme kan vel for så vidt siges om »arbejderen« i diskussionen af arbejdsmarkeds-spørgsmål). Spørgsmålet er bare, om problemet er løst med nærværende bog. Individ-perspektivet er jo alene baseret på 57 interviews. Interview-personerne er ikke udvalgt efter repræsentativitetskriterier men først og fremmest ud fra, om de »havde noget på hjertet« og var villige til at formulere det overfor S.W. Denne måde at opbygge et individ-perspektiv på skal ikke diskuteres her; men der er grund til at påpege de metodiske problemer, der opstår ved sammenføringen af individ-perspektivet og hvad der i bogen kaldes det »samfundsmæssige eller strukturelle perspektiv indenfor den sociale virkelighed, som udgøres af den aktuelle danske landbrugssituation.« Som portrætterne i bd. I viser, er interview-personer ikke enige om, hvad »den sociale virkelighed« er, for nu at blive i S.W.'s terminologi, og hvilke muligheder, den rummer. En anden sammensætning af interviewpersoner vil således let kunne give flere varianter af det »individuelle perspektiv« og netop heri må undersøgelsens begrænsning siges at ligge.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Steffen Lindvald: Københavns hvornår skete det. Fra Absalon til nutiden. Politikens forlag. København 1979. 288 s., ill. kr. 84,50.

I sin velkendte tricolorefarvede håndbogsserie har Politikens forlag nu udsendt en årstalsliste til Københavns historie, udarbejdet på grundlag af Kraks tidstavler der sidst udkom i 1953: *Københavns hvornår skete det*. Nyttens af en sådan håndbog skitseres således i indledningen:

På den ene side kan byens historie opleves på tværs af kronologien: »Det har f.eks. sin interesse at se, hvilke indre-københavnske begivenheder, der har fundet sted samtidig med den slesvigske treårskrig 1848–50«. »Broget og mosaikagtigt bliver indtrykket, men netop derved supplerer tidstavlen den almindelige historieskrivning, der behandler hver side af byens liv for sig«. Tidstavlen giver læseren mærkepunkter i Københavns historie. På den anden side kan man ved hjælp af registret følge enkelte fænomeners udvikling gennem historien: »følge fremskridtets vej på de forskellige områder«. Indledningen fortæller hvordan. Mange og med tiden flere og flere områder inddrages i tabellen: Københavns størrelse og udseende, utallige dele af det trafikale liv, handel og håndværk, og – i meget vid forstand – politiske og kulturelle begivenheder. Ved hvert århundredskift (undtagen 1900) (?) standser forf. op og gør status over de forløbne 100 års betydning for byen. Bogen vil lidt mere end blot være tidstavle. Tidstavlen slutter med 1978. Endelig meddeles kongerækken, en fortegnelse over ministerier og ministre siden 1848, samt overpræsidenter og borgmestre i København siden 1858.

Kvaliteten af tidstavlen ligger i den konsekvens hvormed den er bygget, ligesom registrets fuldstændighed bestemmer anvendelsen af de mange store og små oplysninger, der fortælles. Det kan kun blive lidt vilkårligt at forfølge disse to sider i en anmeldelse som denne, men ved megen læsning på må og få og idelig springen mellem tekst og register kan man indsamle nogle iagttagelser.

Tidstavlen fortæller os, at Amagerbanen grundlægges i 1907, men denne oplysning mangler en henvisning i registret, der kun henviser til 1938, da persontrafikken indstilles, og til 1957, da strækningen Tømmerup-Drøge nedlægges. Hvad med driften under krigen, da persontrafikken genoptoges i en periode, og hvornår fik banen sin nuværende udstrækning (til Kastrop)? Monumenter og lignende er som hovedregel medtaget, men jeg gik forgæves efter busterne ved Universitetet på Frue Plads og statuerne omkring Marmorkirken. Hvis det overhovedet er et bidrag til Københavns historie, at rigsvåbnet skiftede udseende i 1948 (med illustration), hvorfor så ikke også vise Margrethe II's endog meget forandrede våben 1972. Her begynder svaghederne ved tidstavlen at vise sig. Vi får ikke besked med baggrunden for det ny rigsvåben i 1948, nemlig opløsningen af personalunionen mellem Danmark og Island. Meddelelser som »Der finder stadig bank- og poststrøvier sted« (1970) og »Stigende arbejdsløshed« (1977) er meningsløse i en kronologisk tabel. Under året 1651 får vi at vide: »Alle jøder udvises 6. febr.« Man undrer sig lidt – det er første gang vi overhovedet hører om jøder i tabellen. Et opslag i Corpus Constitutionum Daniæ afslørede, at i den form, vi får

meddelelsen, er den urigtig og mangelfuld. Jovist, den 6. februar blev alle jøder uden kgl. lejdebrev udvist af hele landet, men allerede den 24. maj undtages de i Glückstadt bosatte portugisiske jøder fra bestemmelsen. Hvorfor mon?

Dette sted nærer en frygt hos mig. Når nu så mange store begivenheder finder sted i København i dens egenkab af hovedstad: Enevældens indførelse i 1660 og fald i 1848, vores første grundlov af 1849 og alle senere grundlove, og meget andet, og det hele koges ned til avisoverskrifter, betyder det så ikke, at københavnernes løber med hele Danmarkshistorien. Alle sammenhænge og perspektiver er faldet bort. Hvis en eller anden i Århus siger: Københavneri, er jeg ikke utilbøjelig til at nikke med.

Dertil kommer at bogen er uventet sjusket tilrettelagt. Den er fuld af korrekturfejl, og bogens eneste note på side 248 er forkert anbragt – den hører til på side 252. Vi får næsten intet at vide om illustrationerne og slet ikke om omslagsmotiverne (Københavns 2. brand 1795 og »Jensen er valgt« 1903). Billedteksten side 236 er ganske enkelt forkert: »Københavns sidste sporvogn, linie 5. Bagved ses dens afløser, bussen«. Bagved ses en Düsseldorf – det er også en sporvogn! Hastværksarbejde?

Det kan naturligvis være meget hyggeligt at læse tidstavlens mange meddelelser som en slags »Hvornår var det nu det var?« i København, men hvor mange forstår ting som Bursproget 1536 eller inkvisitionskommissionerne uden videre. Køb en Danmarkshistorie med et godt register i stedet for.

Steen Ove Christensen

Hans Helge Madsen: Brumleby's Historiebog. Lægeforeningens Boliger på Østerbro. Meddelt, fortalt og erindret af tidligere og nuværende beboere samt referet af Boligernes bestyrelse. Nationalmuseet, København 1979, 279 s., ill., kr. 64,50.

I løbet af det 19. århundrede blev der i forb. m. befolkningstilvæksten i byerne også mangel på »arbejderboliger«. De eksisterende boliger blev overbefolkede. I København blev problemerne yderligere forstørrede p.g.a. bestemmelser, der medførte, at byggeriet stort set skulle begrænses til byggeri inden for voldene, og ikke i større omfang kunne finde sted udenfor, på det militære demarkationsområde. Dette medførte så en stor befolkningskoncentration indenfor, og når man betænker datidens hygiejniske forhold, var problemerne også i samtiden iøjnefaldende, ikke kun for lægerne. Når lægerne specielt nævnes, skyldes det, at de gennem deres kendskab til udenlandske, først og fremmest engelske forhold, kunne se endnu større (politiske) problemer, hvis der ikke blev gjort noget ved det, mens tid var.

I København blev bolignoden i samtidens øjne presserende omkring midten af forrige århundrede, og allerede inden koleraepidemien i 1853, begyndte forskellige foreninger så småt at bygge »arbejderboliger«. Foreningerne var ret forskellige, bl.a. skulle nogen give udbytte, andre eksemplificerede princippet om hjælp til selvhjælp osv.

Netop koleraepidemien kom dem, der af vidt forskellige grunde ønskede, at der skulle bygges på demarkationsområdet, herunder altså også lægerne, til hjælp. Lægerne så en mulighed for et byggeri, der i højere grad kunne opfylde sundhedsmæssige krav til boligbyggeriet. Et af de markante *monumenter* for deres arbejde er Lægeforeningens Boliger på Østerbro eller, som de hedder i dag, Brumleby, der blev bygget mellem 1853 og 1879 efter tegninger af arkitekterne Bindesbøll og Klein. At der virkelig er tale om et monument, vil man se af, at bebyggelsen omfattede 579 ét og to værelses lejligheder i 19 blokke, inspektørbolig, butikker, asyl, sløjdscole, mødesal og senere også badeanstalt.

Der har altid været stor interesse for bebyggelsen, først for den som forbillede, så som pionerindsats og sidst som saneringsmodent eller bevaringsværdigt byggeri. Der er blevet argumenteret for bevaring af Brumleby ud fra arkitekturhistoriske synspunkter. Men det er ikke denne side der tages op i kunsthistorikeren, Hans Helge Madsens bog, selv om den også er et indlæg i debatten til fordel for Brumleby. Han har kaldt sin bog en historiebog, og heri ligger, at det, han vil vise, er livet i Brumleby.

Bogen falder i to dele, en historisk og en nutidig. Den historiske omfatter de første syv kapitler, ca. 3/5-dele af bogen, og den nutidige, dvs. tiden fra 1968, omfatter resten, de sidste tre kapitler. Bogen er på i alt 279 sider incl. to bilag, hvori fundatsen fra 1857 og vedtægterne for Brumleby Lejerforening fra 1975 er optrykt, og incl. en fortegnelse over meddelere, fortællere, erindrings-skrivere, bidragsydere og en litteraturfortegnelse.

Bogen er meget velillustreret. Der er mange, gode fotografier. Det havde været rart med en detaljeret billedfortegnelse. Netop når formålet er at vise livet i Brumleby, vil man gerne kunne blade frem og tilbage, når der f.eks. bliver omtalt personer, som man ser billeder af andre steder i bogen. Dokumentation er efter min mening sine steder noget mangelfuld.

Forfatteren har haft mange forskellige kilder til sin rådhed. Hans hovedkilder må netop ud fra formålet blive meddelere, erindringer og interviews. En anden vigtig kilde er Lægeforeningens Boligers bestyrelsesprotokol, der belyser forholdet mellem bestyrelsen og beboerne, og Brumleby Lejerforenings arkiv, som ligger i grund for de sidste tre kapitler. Bestyrelsens årsberetninger bruger forfatteren bl.a. til at belyse spørgsmål som beboersammensætning, beboerstabilitet og interne flytninger. Men han har udeladt en grundigere undersøgelse af beboernes erhverv, da hans materiale ikke er fyldestgørende, og da en anden, historikeren Ole Hyltoft, er i gang med dette.

Næsten hele det ældre arkiv fra brugsforeningen, Østerbro Husholdningsforening, er gået tabt. Regnskaberne efter 1900 er ikke benyttet, da forfatteren ikke har villet skrive en detaljeret brugsforeningshistorie. Jeg synes, at det er ærgerligt, at de ikke er inddraget, især hvis man ud fra dem kan sige noget om forbrug af dagligvarer, da det vel også må sige en del om livet og beboerne i Brumleby.

Det er en meget spændende bog. Ønsket om at vise det, som indledningsvis bliver sammenfattet i udtrykket »en almindelig *solidarisk holdning*«, får ikke forfatteren til

at udelade konflikterne og problemerne i Brumleby. I det historiske afsnit vises der noget om, hvordan livet var i boligerne. På den ene side var det mere kontrolleret end udenfor med et system bestående af en bestyrelse, inspektør og pladsmænd, der kunne blande sig i dagligdagen på en måde og i et omfang, som er svært at fatte i dag, men på den anden side var der så naboskab, sammenhold, foreningslivet, den social-demokratiske vælgerforening, boldklubben »Skjold«, festerne i mødesalen og livet udendørs. Når dette har sat sig så tydelige spor i kilderne, skyldes det måske netop, at det drejer sig om et »indhegnet område«. Jeg tror egentlig ikke, at det i princippet adskiller sig så meget fra livet i andre arbejderkvarterer, når man ser bort fra de gode muligheder, der var for kontrol med beboerne, ligesom betingelserne for livet udendørs og for foreningslivet var bedre i Lægeforeningens Boliger.

Engang imellem bliver man stoppet af forfatterens egne overvejelser over den skævhed, der kommer i fremstillingen, ved at han bygger på de mest aktive optegnelser. Og det har han ganske ret i. Det giver mig anledning til en betragtning i forb.m. det nutidige afsnit:

Forfatteren har et sigte med sin bog. Den er en klar støtte til, at Brumleby skal bevares på beboernes betingelser. Jeg er enig med forfatteren et langt stykke, men må alligevel sige fra, når han i indledningen skriver: »Beboerundersøgelsen [i 1974] viste også, at det stadig er den kategori af folk der bor i Brumleby, som kun kan betale en billig husleje. Vi forbeholder os ret til at kræve, at dette sted fortsat sikres for os og vore lige.« Dette skal sammenholdes med, hvad der står tidligere i samme afsnit om Brumlebys bevaringsplan fra 1975. Iflg. den skal der moderniseres, men der må ikke tilføjes fordyrende ting. Jeg læser dette som »unødig fordyrende«. Skulle det virkelig betyde, at mennesker, der er økonomisk dårligt stillede, skal finde sig i boliger, der ikke lever op til en nutidig standard? Det synspunkt deler jeg ikke. Boligspørgsmålet hænger nu som tidligere sammen med den politiske kamp.

Forfatteren skriver i indledningen, at »Brumlebys Historiebog dokumenterer, at beboerne her har en *sammenhængende historie*, en basis at stå på. At vi kan tage historien til indtægt for bevaringskampen.« (s. 9) Jeg synes ikke, at denne sammenhæng mellem det historiske og det nutidige kommer klart frem. Måske skyldes det, at bogen kan virke ret indforstået. Det indforståede understreges yderligere af bogens opdeling i emner, hvilket naturligvis har sine fordele. Men opdelingen gør det vanskeligt for en udenforstående at fastholde kronologien. Det ville også hjælpe, hvis forfatteren i højere grad havde sammenfattet sine synspunkter og peget på det, som han selv mener er perspektivet, i stedet for at skjule sig bag sine meddelere. Hvad er egentlig hans egne synspunkter og hans kriterier, når han vægter de forskellige meddelelser? Det er betænkeligt.

Disse bemærkninger skal ikke afholde nogen fra at læse bogen. Det er en meget spændende bog om lejerne og deres kamp, og en påmindelse om, at ikke alt begyndte med 1968, men at der er mange erfaringer at bygge på.

Inge Marie Kromann Hansen

Rich. Willerslev: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. Industrialismens Bygninger og Boliger. Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 15. Akademisk Forlag, København 1979, 144 s., ill., kr. 64,95.

Da en systematisk undersøgelse af de københavnske arbejderes boligforhold mangler, er det meget glædeligt, at Richard Willerslevs undersøgelse af de faglærte arbejderes boligforhold omkring 1880 er blevet udgivet under projektet »Industrialismens Bygninger og Boliger«.

Willerslev gør indledningsvis opmærksom på ensidigheden i datidens litteratur, hvor man enten beskæftigede sig med de bedste eller de dårligste arbejderboliger. For at undgå denne ensidighed lægger Willerslev vægt på de faglærte arbejdere, der kun undtagelsesvis boede i de dårligste ejendomme. Willerslev har endvidere valgt dem, der boede i de almindelige udlejningsejendomme, og ikke i det filantropiske mønsterbyggeri, da den overvejende del af både de faglærte og de ufaglærte arbejdere netop boede i det almindelige udlejningsbyggeri. Det er vigtigt at erindre sig dette forbehold under læsningen, da det filantropiske byggeri især spillede en rolle på Christianshavn, og her var med til at nedbringe den gennemsnitlige husleje.

I undersøgelsen bliver de faglærte arbejdere repræsenteret ved smede og maskinarbejdere, bl.a. fordi de udgjorde en væsentlig del af de faglærte arbejdere. Willerslev mener selv, at de omkring 1880 udgjorde ca. 15% af de faglærte arbejdere i København. Det ser også ud til, at netop smede og maskinarbejdere har ligget nogenlunde omkring de faglærtes gennemsnit, men, sådan som det også dokumenteres her, med betydelige variationer i lønnen. Willerslev har udeladt alle, som var logerende eller »hjemmeboende«, og alle, hvor det er antydnet, at de havde bifortjeneste, fordi det, der har interesseret forfatteren, er den rene lønarbejder. Der er heller ikke oplysninger om hustruers og børns indkomster. Jeg forstår godt disse forbehold af praktiske grunde, men finder dem alligevel problematiske. Jeg ville gerne have set Willerslevs overvejelser for, hvilken betydning såvel bifortjenester som hustruens og børns indkomster havde for arbejderfamilien økonomi, og jeg håber, at han vender tilbage til disse problemer.

Når Willerslev netop tager sit udgangspunkt i 1880, skyldes det, at den første egentlige boligtælling fandt sted i dette år, og at der hermed findes et righoldigt materiale til belysning af boligforholdene.

Undersøgelsen koncentrerer sig om arbejdernes boligforhold på Christianshavn og på Vesterbro – og her især Skydebane Rode. Herved kan Willerslev konfrontere to forskellige (arbejder)bydele, Christianshavn, som den ældre bydel med stagnerende befolkningstal, præget af små og mellemstore ejendomme og med store beboelsestæthed, og Vesterbro, som den nybyggede bydel, der med sine lejekaserner (ejendomme med over et hundrede beboere) i vid udstrækning var bestemt for den hurtigt ekspanderende industriarbejderklasse.

Bogen er på i alt 144 sider, incl. noter, kilder og litte-

raturhenvisninger. Den er veldokumenteret og har mange og gode illustrationer med oplysende billedtekster.

Willerslev har disponeret fremstillingen på følgende måde: I kap. I redegør han for hovedtrækkene i boligstrukturen på grundlag af den officielle, trykte boligstatistik for 1885, for på grundlag heraf at sammenligne de officielle statistiske resultater med resultaterne af en registrering af oplysningerne i de utrykte folke- og bolig-tællingsskemaer for 1880 (kap. II). I kap. III forsøger Willerslev at indkredse størrelsen af den faglærte arbejders årsfortjeneste i 1880 for dermed at skabe grundlag for en beregning af, hvor stor en del af arbejdsfortjenesten den faglærte arbejder måtte betale for en lejlighed. For at vurdere arbejdernes boligstandard er det vigtigt at supplere oplysninger om antal værelser med flademål. Willerslev undersøger i kap. IV spørgsmålet om smålejlighedernes antal og deres areal, udtrykt i kvadratalen og -meter. Denne undersøgelse betragter Willerslev som ét af bogens tyngdepunkter.

Med baggrund i den gennemsnitlige husleje (kap. II) har Willerslev udvalgt en række lejligheder på Christianshavn og på Vesterbro, beboet af smede og maskinarbejdere. Det drejer sig om ni ét værelses-, 17 to værelses- og en tre værelses-lejlighed, fordelt på 17 ejendomme. På de 17 plancher redegøres der så detaljeret som muligt for smede- og maskinarbejderfamilierne, for lejlighederne og for ejendommene. Det er et meget spændende materiale, og Willerslev kommenterer det grundigt i bogens sidste kapitel.

Til belysning af boligforholdene benytter Willerslev som nævnt bolig-tællingen fra 1880, men mange andre kilder inddrages. Ved sit kendskab til kilderne og sine grundige overvejelser i forbindelse med brugen af dem har bogen også interesse for andre end dem, der vil sætte sig ind i boligforholdene i forrige århundrede. Bogen kræver omhyggelig læsning, men indviklede ræsonnementer opsummeres, og de enkelte afsnit afsluttes med sammenfatninger. Jeg finder det generende, at kilderne til de enkelte tabeller ikke fremgår af tabellerne, men kun af sammenhængen. Bogens talmateriale bør derfor og p.g.r.a. forbehold i teksten ikke løsrives fra sammenhængen. Bogen har mange spændende del-resultater, som det vil føre for vidt at komme ind på her. Forskellen mellem de to kvarterer bliver, f.eks. i kap. II, godt karakteriseret.

Willerslev betragter som nævnt redegørelsen for lejlighedernes indvendige areal som ét af bogens tyngdepunkter. Indledningsvis gøres der rede for de problemer, der kan være i forbindelse med spørgsmålet om lejlighedernes brutto- og netto-areal, og dernæst for lovgivningens vedr. smålejlighederne og for denne lovgivnings konsekvenser. Det drejer sig om fritagelse for den statslige bygningsafgift og den kommunale arealskat, først for lejligheder under 64 □-alen (25 m²) og senere for lejligheder under 80 □-alen (31,5 m²) netto. I forbindelse med den samtidige diskussion om lovgivningen på dette område foreligger der oplysninger om det samlede skattefrie areal fra 1875. Bl.a. på grundlag heraf forsøger Willerslev at nå frem til det samlede antal smålejligheder omkring 1880. Af disse var sandsynligvis mindst 17000 på under 80 □-alen, og af disse igen mindst 10000 på 64 □-alen og derunder i indvendigt mål. Kapitlet forekommer mig ik-

ke helt uproblematisk. Willerslev bruger oplysninger om antallet af lejligheder fra 1875 som udgangspunkt, og kommer ved reduktion af tallet p.gr.a. en ændret instruks frem til næsten det samme tal som for 1874. Inden tabel IV,1 skriver han imidlertid, at tallet for 1875 må betragtes som et minimum, idet der ikke er taget hensyn til nybyggeriet af smålejligheder mellem 1874 og slutningen af 1875 – så meget desto mere som byggeriet i 1875 skulle være exceptionelt stort, og som byggeriet også formodes at have omfattet smålejlighederne. Det virker forvirrende, også selv om Willerslev bruger dette til at understrege, at det drejer sig om et minimumstal. Det forekommer mig problematisk i tabel IV,3 uden argumentation at tage antallet af lejligheder under 64 □-alen på Vesterbro og Nørrebro i procent af, så vidt jeg kan se, samtlige lejligheder i 1880 i de respektive bydele.

Jeg finder som nævnt Willerslevs undersøgelse af udvalgte arbejderes boligforhold meget spændende (kap. V + Planche 1–17). I den forbindelse beklager forfatteren, at en væsentlig side, nemlig boligernes møblering, er udeladt p.gr.a. manglende kilder. Jeg tror nu, at der er mulighed for at nå et stykke vej til belysning heraf med andre og måske, for en historiker, utraditionelle kilder.

Hensigten med den fundne huslejerelation var at benytte den som udvælgelseskriterium for en række arbejderlejligheder, hvis beboelsesforhold og standard skulle beskrives mere detaljeret. Hvis en ensartet husleje antages at afspejle en nogenlunde ensartet lejlighedsstandard, vil de udvalgte lejligheder kunne anses for repræsentative for en større gruppe arbejderlejligheder. Men netop Christianshavn med den heterogene bebyggelse og varierende husleje gør, at udvælgelseskriteriet ikke kan anvendes strikte på hver enkelt lejlighed. Endvidere har Willerslev ved udvælgelsen af de vesterbroske lejligheder medtaget alle lejligheder, der blev beboet af de faglærte smede og maskinarbejdere ved J. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik, idet årsindkomsten for disse arbejdere er kendt, dvs. at det er muligt at opgøre huslejens andel på årsindkomsten nøjagtigt. Helt nøjagtigt kan det dog ikke blive, da netop én af disse arbejdere havde en hustru, der var dameskrædderinde og en anden boede sammen med to søskende samt moderen, som de underholdt. Set under ét mener Willerslev, at repræsentativiteten for samtlige af udvalgte lejligheder må siges at være tilfredsstillende. »Men ikke mindst boligmarkedet har alle dage været præget af en broget mangfoldighed«, skriver Willerslev på s. 56. Denne bemærkning kan læseren roligt lægge sig på sinde. Jeg synes, at netop bogens sidste kapitel og plancherne tydeligt viser mangfoldigheden samtidig med, at der holdes fast i det generelle.

Inger Marie Krømann Hansen

L. Gotfredsen. Veje i Gentofte – historie og navngivning. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune. 1977. 111 s., ill., kr. 67,85.

Der kan skrives sognehistorie eller kommunehistorie på flere måder. Hyppigst møder man den form, hvor sog-

nets/kommunens historie søges beskrevet helt tilbage fra forhistorisk tid og frem til nutiden med stort set lige megen vægt lagt på alle tidsafsnit til trods for den gevaldige forskel i mængden af kildemateriale fra de forskellige perioder. Sjældnere – men heldigvis i stadig stigende omfang – ses lokalhistoriske arbejder, hvor forfatterne »tør« begrænse sig til de tidsafsnit, hvor kilderne flyder så rigeligt, at der ikke bliver behov for at bevæge sig ud på fantasiens overdrev. Sjældnest er uden tvivl sogne- eller kommunehistoriske arbejder, der i monografiform beskriver blot en enkelt side af et sogns eller en kommunes historie; men de findes. Det er L. Gotfredsens bog *Veje i Gentofte* et af de seneste eksempler på.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit: en historisk oversigt, der omhandler vejenes oprindelse, vejnettets udvidelse, administration m.m. gennem tiderne, og et leksikalt afsnit, hvor hvert enkelt vejnavns oprindelse forklares og navngivningstidspunktet søges fastslået. Den historiske oversigt er opbygget kronologisk og indledes med en lokalisering af bygdens ældste veje, hvilket gøres på grundlag af udskiftningskort og andet kortmateriale. Næste afsnit handler om de herskabsveje, som gik gennem den nuværende Gentofte kommune. Det drejer sig dels om den kongevej, Frederik II anlagde til Hillerødsholm, dels den kongelige lyst- og jagtvej ud til Dyrehaven. Disse veje var imidlertid enten totalt lukket for offentligheden eller også var det kun tilladt at benytte dem mod erlægelse af bompenge. Et anderledes almentnyttigt sigte havde derimod det vejanlæg, J. H. E. Bernstorff anlagde i forbindelse med udskiftningen af bøndergodset under Bernstorff gods. Formålet var at give sognets beboere behageligere veje at køre på. Med oprettelsen af en sognekasse, der fik en del af sine indtægter fra de såkaldte »byspenge«, tilstræbte greven en bedre vedligeholdelse af vejnettet end tidligere. Men – som L. Gotfredsen viser – var problemet med vejenes vedligeholdelse ikke løst hermed. Først med landkommuneloven af 1867 blev der grundlag for forbedringer. Loven gav nemlig mulighed for at udbyde arbejdet i entrepriser i stedet for at lade det udføre in natura som tidligere. Af større betydning var det måske nok, at tilsynsmyndigheden i vejspørgsmål blev overdraget til amtsrådet. Nye problemer kom imidlertid til. De mange private beboelsesveje, som fulgte med den kraftige udstykning i 1890'erne, blev nemlig ikke anlagt i kommunalt regi og blev derfor af stærkt svingende kvalitet. Først med vedtagelsen af en ny vejvedtægt i 1909, hvorved de private veje blev henlagt under Teknisk Forvaltnings tilsyn, bedredes dette forhold. L. Gotfredsen afrunder den historiske oversigt med et kapitel om de store udfaldsveje fra 1930'erne, som den voksende biltrafik skabte behov for, og en kort redegørelse for navngivningen af kommunens veje. Bogen afsluttes som ovenfor nævnt med en fortegnelse over samtlige vejnavne med angivelse af deres oprindelse. Denne sidste del af bogen skal ikke omtales her, da den udelukkende har lokal interesse.

L. Gotfredsen skal roses for sin vejhistoriske oversigt. Den er skrevet på en sådan måde og med så bredt et indhold, at også andre end den lokalkendte læser kan have udbytte af at læse den. Det må dog indvendes mod fremstillingen, at den giver et lidt »skævt« billede af

samfærdselsårene i ældre tid. Her tænkes der på det »underordnede« vejnet, stierne, der – det skal indrømmes – er meget vanskelige at opspore, fordi de kun sjældent er indtegnet på de gamle kort; men placering af skole- og kirkestier og ikke mindst stridighederne herom findes omtalt i mange udskiftningsforretninger og retssager. I bogen hører man ikke om lokale stier før omkring 1853; men de har utvivlsomt været der. Kørsel med hest og vogn var forbeholdt de velstillede. »Apostlenes heste« har uden tvivl været det hyppigst anvendte transportmiddel, og lige så sikkert er det, at den gående (og ridende) færdsel ikke har fulgt de egentlige veje, når det betød en omvej. Det er dog kun en skønhedsplet, anmelderen her peger på. For ellers må det siges, at bogen er et bevis på, at det også i sogne- eller kommunchistorisk sammenhæng er en fordel at begrænse sit emne, således at man opnår en større fortrolighed med det. L. Gotfredsen skriver lokalhistorie med sikker hånd og formidler sin viden på fængende måde.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hakon Lund: Mindelunden ved Jægerspris, udgivet af Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris 1976, 103 sider, ill., kr. 35.

I 1777 udkom Ove Mallings Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenerne, beregnet til lærebog i latinskolen og en af de historiske fremstillinger, der fik størst betydning for den almindelige historieopfattelse, »faa andre have som den bidraget til at vække Fædrelandskjærlighed og sprede Kundskab om vort Folks Historie i vide Kredse«, skrev A. D. Jørgensen. Initiativet til værket var udgået fra Ove Høegh-Guldberg, selv forfatter til en verdenshistorie med et lignende religiøst-moralsk grundsyn, som Malling efter sagens natur i sin bog kunne give en drejning mod det nationalt fortjenstfulde. Det er velkendt, at Mallings klare og medrivende stil gjorde hans bog til folkelæsning gennem mere end et århundrede, hvor den udkom i syv oplag og blev oversat til tre verdensprog. Et mere direkte nedslag, næppe så umiddelbart påagtet skønt et ganske bemærkelsesværdigt udtryk for enevældens kulturpolitik, fik Mallings historiebog imidlertid i den mindepark med 54 marmorstøtter, alle udført af Johannes Wiedewelt, som den altformående Guldberg lod sin fyrstelige beskytter, arveprins Frederik, anlægge ved Jægerspris, så at sige med Mallings bog i hånden.

Kunstakademiets overbibliotekar Hakon Lund, selv en kyndig vejleder i det 18. århundredes haver, har fremlagt de nærmere enkeltheder ved anlægget af mindelunden ved Jægerspris i et lille, men nyttigt og dertil nydeligt udstyret skrift, som Kong Frederik den Syvendes Stiftelse har udgivet i anledning af 200-året for såvel Ove Mallings Store og gode Handlinger som opstillingen af de første monumenter ved Jægerspris. Her var en begyndelse allerede gjort i 1776, da arveprinsen lod en delvis sammenstyrtet jættestue i marken ved Kulhuse-vejen, »Monses Høj«, udgrave og omdanne under navnet »Juliane-Høj« til den bedste Moders Minde«. Guldberg pub-

licerede både udgravningen og den sønlige moderkærligheds monument, der udførtes i terrasser, hvor syv ensartede marmorstøtter over »nogle Fordums hedenske Konger« blev opstillet mellem klippede træer og stokroser (!), med den udmærkede begrundelse, »at da Godset i umindelige Tider har tilhørt danske Konger er det ikke en urimelig Formodning, at det endog i ældgamle Tider har været Kongers Ejendom, og at Gravstedet kan have været opført for Landets ældste Regenter«.

Billedhuggeren Johannes Wiedewelt udførte mindesmærkerne og må også gøres ansvarlig for højens omdannelse efter forbillede i de romerske kejsergrave, som Augustus og Hadrian havde anlagt ved Tiberen (selv om de på daværende tidspunkt ikke stod bevaret i deres oprindelige, med cypresser begroede skikkelse). Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at mens dette anlæg med sine geometrisk regulerede skrænter og terrasser, den symmetriske, aksefaste opbygning og de klippede hække og træer endnu ganske står på den klassiske (franske) havekunsts trin, ligesom en lang allé knyttede Juliane-høj til den egentlige slotspark, fik den historisk-pædagogiske mindelund i slotshavens og slotshegnets »stille Dunkelhed«, en så helt anderledes fri karakter, at den få år senere (1780) vakte den »følsomme« havestills formestalsmand, Kieler-professoren C. C. L. Hirschfelds udelte begejstring: »Marmorets glimten, der bryder gennem løvmasserne, og det hellige mørke, hvori monumenterne stundom skjuler sig, indtil øjet pludselig skuer dem, lader de skiftende indtryk trænge ind i sjælden. Alt er stille, ensomt og højtideligt«.

Det havde været ganske interessant, om Hakon Lund havde ofret lidt mere opmærksomhed på dette så bratte omslag fra klassik til romantik i selve det anlægsgartneriske princip, så meget mere, som han dog med stor kyndighed anskuer både Jægerspris-anlægget og dets mere beskedne hjemlige forgænger, det af lensgreve Johan Ludvig Holstein efter plan af professor H. P. Anchersen i 1750'erne anlagte »historisk-genealogisk-peripathetiske Academie« i Ledreborg Dyrehave, på de belærende havers (formodentlige) internationale baggrund. Læseren præsenteres således for det Temple of British Worthies i Bridgemans storstilede anlæg for Lord Cobham ved Stowe, som også Hirschfeld kendte. Mindre vedkommende kan den udførlige omtale af Prato del Valle-anlægget i Padova i den ellers så stramme fremstilling forekomme, da denne italienske skulpturpark af kronologiske grunde ikke kan være en forudsætning for den samtidige danske (og naturligvis endnu mindre nogen efterligning!), og desuden har en ganske anden karakter.

Jægerspris-monumenterne er tidligere grundigt beskrevet i en monografi af dr. V. Thorlacius-Ussing, ligesom dr. Arne Hoff har fremlagt korrespondancen mellem statsmanden Guldberg og billedhuggeren Wiedewelt, der kaster interessant og for så vidt usædvanligt lys over hele anlægget, hvis principielle betydning Hakon Lund rigtigt fremhæver som »en manifestation af den danskhed hoffet og Guldberg ønskede at demonstrere efter Struensees fald . . . det er ikke noget tilfælde, at parken har 200-års jubilæum samme år som loven om indfødsretten«. Derfor havde man også gerne set en noget mere indgående analyse af det gjorte udvalg af minde-

værdige personer, selv om det vel i hovedsagen er rigtigt, som Hakon Lund skriver, at Guldberg »synes at have redigeret navnene, efterhånden som de faldt ham ind«. Af og til ændrede han dog mening og bortviste f.eks. feltmarskal Eiler Holck og Svanninge-præsten Hans Madsen fra de mindneværdiges selskab, mens den derimod for landsforrædderi dømte Griffenfeld kom med – endda blandt de første 18 navne. Også mindesmærkerne ofte ganske sindrige, for ikke at sige snurrige, symbolsprog, som Guldberg ligeledes selv fra først af foreskrev Wiedewelt, selvom hans stigende optagethed af statens anliggender efterhånden gav billedhuggeren friere hænder, kunne man have ønsket nøjere analyseret.

Med al respekt for Wiedewelts store indsats er mindelunden statsmanden og folkelæreren Guldbergs værk og stod og faldt med ham. Således standsede også opstillingen af mindestøtter – på en enkelt nær – brat ved hans styrt fra magten 1784, og det mindesmærke, han vel havde forestillet sig selv at få, fik han aldrig.

Man kan derimod gerne tage hele mindelunden ved Jægerspris som et monument over den i mange henseender så fortjente Ove Høegh-Guldberg, som altid selv kom til at stå i skyggen af de mere brillante karakterer på godt og ondt, han efterfulgte, og som efterfulgte ham. Hakon Lunds lille publikation tjener i hvert fald Guldbergs minde vel og har derudover den værdi for første gang at bringe J. Fr. Clemens' kobberstik til Peder Topp Wandalls aldrig afsluttede bog om De paa Jægerspris ved Mindestene hædrede Fortiente Mænds Levnets-Beskrivelse (1783). Med Hakon Lund i hånden vil det nu være en smal sag at opspore de godt halvt hundrede historiske – og historiografisk interessante – mindestøtter, hvoraf vel en del i tidens løb har måttet fornyes, men dog i det væsentligste som pålidelige reproduktioner, omend i andet materiale (granit og sandsten), ligesom bevoksningen naturligvis i nogen grad har ændret sig. Alligevel er det i høj grad lykkedes at bevare Slotshegnets stemning af romantisk mindelund, og det er ikke den ringeste fortjeneste, Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris har indlagt sig.

Flemming Jerk

Bredo L. Grandjean: Marienborg, et nordsjællandsk landsteds historie, udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 1977, 71 s., ill. kr. 80.

Poul Strømstad: Frieboes Hvile, et landsted fra det 18. århundrede, Nationalmuseets Købstadsundersøgelser 1978, 38 s., ill. kr. 15.

Eiler Nystrøm og Vilhelm Lorenzen var de første historikere, der mere systematisk interesserede sig for »landgårde og lyststeder i barok, rococo og empire«, som titlen lyder på Lorenzens grundlæggende publikation fra 1916–20. Her blev konkrete arkitekturhistoriske oplysninger fremlagt om en række af de talrige landsteder nord for København tillige med et stort billedstof, mens Nystrøm nogenlunde samtidig i sine tre bind om Søllerød, Gentofte og Lyngby sogne – siden samlet i *Fra Nord-*

sjællands Øresundskyst (1938) – redegjorde for de topografiske, personalhistoriske og kulturhistoriske forhold, som også i Louis Bobé fandt en fortrinlig kender og flittig forsker. Så lidt som på noget andet område har disse pionerarbejder imidlertid kunnet udtømme det ganske rigelige materiale, ligesom dette i nyere tid er øget ved arkivalleveringer og udviklingen af bygningsarkæologien til et uudværligt arkitekturhistorisk hjælpemiddel.

Dette kommer de her behandlede landsteder til gode, begge beliggende i Lyngby, omend på hver sin side af søen, Marienborg ved Nybro i landskabelig bemærkelsesværdig position på næsset mellem Mølleåen og Bagsværd Sø i den herskabeligt helstøbte bebyggelse Ny Frederiksdal, Frieboes Hvile mere uænsset under skovbrynet ud til den travlt trafikerede Lyngby Hovedgade over for indgangen til Sorgenfri Slotspark. Nogen videre fremtrædende plads blandt mindstederne for den »florissante tids« sommerlige high-life i den romantisk afvekslende sø- og skovegn nord for København som Frederiksdal, Sophienholm eller Dronninggård (»Næsseslottet«) har de dog aldrig indtaget og heller ikke i videre udstrækning tiltrukket sig forskningens opmærksomhed. Ingen af dem var således blandt det gode dusin landsteder, der fandt optagelse i Hassø Danske Slotte og Herregårde (1944–46), hvorimod Marienborg blev medtaget i Aage Roussells anden udgave af samme værk (1963–67); stedet havde i mellemtiden fået mere almen interesse takket være kunstsamlern, højesteretssagfører C. L. Davids bestemmelse af ejendommen til sommerbolig for landets statsminister (1961). I de senere år har Marienborg hyppigt været anvendt til politiske drøftelser af mere intern karakter, mens Frieboes Hvile efter omfattende restaurering er åbnet som ramme om Lyngby-Tårnbæk kommunes Byhistoriske Samling.

Det er arkivar Bredo L. Grandjeans fortjeneste at have udredt Marienborgs bygningshistorie, som endnu Traps 5. udgave (1960) ikke turde tidsfæste nærmere. Hans artikel fra *Danske Slotte og Herregårde* (2. udgave) er her genoptrykt i væsentligt udvidet skikkelse, hvorved interessante kulturhistoriske oplysninger, først og fremmest fra det (Hegermann-) Lindencrone'ske privatarkiv, har kunnet medtages. Samtidig foreligger den nu fyldigt illustreret med et omfattende, fra talrige private og offentlige samlinger tilvejebragt billedmateriale – ejerportrætter, prospekter, matrikulkort. Man havde gerne også set et par fotografier, der bedre end de bragte dystre efterårsoptagelser ydede landstedets nuværende fremtræden retfærdighed. Interieurbilleder og et par planer over husets indretning før og nu, som der i øvrigt omhyggeligt redegøres for i teksten, ville ligeledes have været nyttige, navnlig da kgl. bygningsinspektør Peter Koch ved ombygningen 1961–63, så vidt forfatteren, gik så radikalt til værks, at »hovedhusets stillfærdige og stillrene ydre intet røber om rumdispositionen, som man med lignende huse i erindringen forestiller sig helt anderledes«.

Marienborg er efter al sandsynlighed opført 1744 af kommandørkaptajn Olfert Fischer, fader til den ligelydende helt fra Slaget på Rheden 1801, men stod da kun som et »typisk dansk landhus i en etage med en gennemgående trefags kvist og halvafvalmede gavle«. Den hidtil unavngivne lystgård »på Frederiksdal« fik først sit navn,

da kammerherre Johan Frederik Lindencrone fra Gjorslev i 1795 erhvervede den og opkaldte den efter sin hustru Bolette Marie, født Harboe, og først sit nuværende markante, toetagers udvortes ved den ombygning, som Grandjean ret overbevisende tidsfæster til agent Jean de Conincks ejertid 1804–07, skønt ejendommen først ved nyvurderingen til brandforsikring i 1851 beskrives i overensstemmelse hermed. Den ellers så uprætentiøse fremstilling af Marienborgs historie får gennem påvisningen af den forsigtighed, hvormed man således bør omgås brandtaxationsforretningerne som bygningshistorisk kilde, sin særlige værdi for historikeren.

Museumsinspektør Poul Strømstadts lille skrift om Frieboes Hvile har samme principielle, metodiske interesse, selv om de bygningshistoriske facts her nok havde vundet ved også at blive indarbejdet i en bredere kulturhistorisk fremstilling, så meget mere som ejendommen har betydelig interesse ud over det rent arkitektoniske, ved at være nedarvet gennem fem slægtled fra 1782 til 1953, en tid lang endda belagt med fideicommissariske bånd, vistnok det mindste i sin art i landet. Hele publikationen har dog et anderledes nøjternt udstyr end Marienborg-bogen, men en vedlagt meddelelse fra Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune henleder opmærksomheden på den tidligere ejer, løjtnant F. C. C. F. Funchs optegnelser om Frieboes Hvile i Lyngby-Bogen 1978.

Som Grandjean fremlægger Strømstad ikke alene de kendte vurderingsforretninger, selv om den ældste (af juli 1758!), da den nyopførte ejendom blev solgt efter bygheren, apoteker August Günthers død, desværre ikke er bevaret, men kan også supplere de her givne oplysninger med resultaterne af Nationalmuseets farvekonserveringsanstalts undersøgelser af den i mange henseender så velbevarede og indtagende lille hovedbygning, ikke større end et nutidigt parcelhus (ca. 15 × 8 m), men ulige mere herskabeligt. I begge de to gennemgående sale i husets dominerende midterrisalit, hvorom hele beboelsen er samlet, sidder trykte, franske papirstapeter med maritime motiver, nævnt allerede i den første brandtaxation af 1808 og næppe meget ældre. Den nedre sal (havesalen) er desuden indrettet med »Brøst-Panel med 12 forgyldte Collonner« (pilastre), som det allerede hedder i vurderingen til auktionsforretning 1782, men den farvete kniske undersøgelse viser, »at en del af træværket på et eller andet tidspunkt er blevet beskåret og omplaceret«, ligesom det er sammensat af dele, »der rimeligvis tidligere har dannet en helhed, men som ved omsætningen er blevet beskåret og sat sammen uden hensyn til den oprindelige dekoration«. Antagelig er ændringerne sket i forbindelse med opsætningen af de nævnte tapeter ret kort efter agent Anders Bodenholfs datter, Gertrud Cathrines bryllup i 1795 med den senere general F. C. C. Frieboe, som ejendommen fik navn efter. Takket være den omhyggelige bygningshistoriske redegørelse er det nu muligt at følge så at sige alle ændringer gennem bygningens 225-årige historie, ude og inde, og her rum for rum, desværre uden at deres møblering og anvendelse får nævneværdig omtale, skønt general Frieboes arvinger beboede stedet lige til 1966, og ikke få gamle ejendele synes at have været for hånden.

Der er grund til at gøre opmærksom på den værdifulde indsats, Lyngby-Taarbæk kommune og dens historiske selskaber har ydet, ved at befordre udgivelsen af disse hver på deres vis så værdifulde små skrifter om kommunens bygningskulturelle arvegods. I det ydre fremtræder de meget forskellige, både monumenterne og bøgerne, og hvad det sidste angår, kunne man nok have ønsket, at noget af den overflod, Marienborg-bogen som jubilæumsskrift for Historisk-topografisk Selskab stiller til skue – i parentes bemærket i øvrigt ikke udelt til sin fordel, skønt Det Berlingske Bogtrykkeri lægger navn til den noget sværte og gnidre sats – kunne være kommet Nationalmuseets lille fotokopierede skrift om Frieboes Hvile til gode. Til gengæld kan man her glæde sig over et mere fyldestgørende, nutidigt illustrationsmateriale, ligesom en plan over anlægget ikke savnes. *Flemming Jerk*

Steen Balle: Et sogn på Lolland. Udgivet i samarbejde med Sakskebøbing lokalhistoriske arkiv. 1979. 159 s. kr. 48.

Til trods for at sognet som enhed nu kun har betydning i den kirkelige administration fremkommer der til stadighed nye sognehistorier. Eller måske er det netop derfor. Et landsogns sammenlægning med en købstadskommune kan give næring til en følelse af at det lille samfunds værdier druknes. Denne bog behandler Slemminge sogn på Østlolland, siden 1970 underlagt Sakskebøbing i kommunal henseende. Et hovedmotiv for at skrive bogen har iflg. forordet og indledningen været utrygheden ved den megen centralisering. Forfatteren, der er bosat på en af sognets gårde, har ønsket at belyse egnens fortid og måske navnlig nutid »for at få folk til at overleve på en bedre måde«. Ønsket er fromt og godt, men en hel del misforståelser skæmmer den mere historiske del af fremstillingen, så man kan have sin tvivl om, hvor vidt folk gennem denne bog kan drage den lære af historien. På den anden side lyser glæden ved arbejdet med opgaven ud af alle bogens sider, og derved bliver forfatteren på flere måder en god ambassadør for historisk tanksæt.

Stilen er ret personlig og læseren får i fuldt mål besked om det samfundssyn, der ligger bagved og om, hvad forfatteren mener med den måde bogen er sat sammen på. Man har behov for disse fortolkninger af egen tekst, da det ellers kan være vanskeligt at begribe logikken og den tilstræbte overskuelighed. I princippet behandles emnekredsene på den måde, at der begyndes med den nære fortid, som efterfølges af en bagudrettet beskrivelse til ca. år 1800 eller lidt før. Der er imidlertid adskillige digressioner og kronologiske spring undervejs, og som nævnt kan det være svært at se logikken. Der lægges ud med et afsnit om Slemminge 1970–80; det indeholder overvejende personlige (læs: politiske) betragtninger om samfund og skole. Alligevel hedder det umiddelbart efter dette afsnit, at det ikke har været hensigten kun at komme med forklaringer, som ikke kan diskuteres! (s. 9). Kan man andet end diskutere et udsagn som f.eks. »Vi fik flere biler, og så blev vi fri for at tale sammen«? (om udviklingen i 1970'erne). Ser man forbi nogle noget slidte nutidsven-

dinge og undlader at ærgre sig over de manglende eller upræcise kildehenvisninger, kan man trygt gå videre i bogen. Steen Balle og lokale hjælpere har nemlig samlet et ganske beundringsværdigt stort stof, navnlig for den nyere tids vedkommende. Dels er de lokalt opbevarede sognekommunale sager og protokoller benyttet, og dels en række forenings- og erhvervsarkiver, som formodes enten at ligge på det stedlige lokalhistoriske arkiv eller ude omkring. Endelig er der gode pluk fra samtaler og optegnelser om hverdag og fest på egnen. I det hele taget står det kulturhistoriske billede ofte klart og friskt, desværre noget i modsætning til passagerne af mere traditionel historisk karakter.

Fremstillinger og primære kilder benyttes sideordnet, og de eksempler, der udvælges fra kilderne som belæg for synspunkter kan forekomme tilfældige. Som eksempel på bøndernes holdning til de højere verdslige magter nævnes opsætsighed mod det 18. århundredes forbud mod brændevinsfremstilling, hvorefter der straks gås videre til et udsagn fra 1930'erne om at »Lolland var stedet, hvor man drak meget« (s. 11). Om bøndernes forhold hedder det mere generelt at de ikke var gode. Nok muligt, men hvornår og sammenlignet med hvem eller hvad?

Bogen indeholder bl.a. afsnit om kirke- og skoleliv, den sociale og erhvervsmæssige udvikling gennem et par hundrede år. Menneskenes virke er sat i forgrunden, og som rimeligt er for disse egne af landet, belyses også den udenlandske arbejdsstyrkes forhold. Værdifuldt er det også at de måske lidt upåagtede sider af kulturlivet i efterkrigstiden fremdrages, idet der i billeder og tekst berettes om idrætsliv og ungdomsarbejde. Her står man ved en god fornyelse af den traditionelle sognehistorie, og det er på disse felter bogen har størst værdi. Desværre må man derimod nærmest fraråde et afsnit som det om »Menneskene ved landbruget« (s. 91–109), da fejl og misforståelser er for hyppige.

Bogen har et nydeligt lay-out og både kort og billeder står godt. I forordet takkes mennesker, som har gennemlæst manuskriptet for skrivefejl og unøjagtigheder. Man kunne ønske de samme mennesker havde haft fat i forordet, hvori findes nogle uheldige skrivefejl.

I et efterskrift redegøres for, hvorledes manuskriptet også har været forelagt faghistorikere til udtalelse. Et par citater fra udtalelserne gengives. Forfatteren har ikke fået lutter ros, tværtimod, hvilket får ham til at stille spørgsmålstegn ved »hele den måde vores eksperter arbejder med historien på. Hvem er historien for? Og hvad skal den bruges til?« En svarmulighed er, at historien selvfølgelig er for alle, men skal målet være at gøre folk klogere, da må den, der skriver eller på anden måde formidler, sætte sig grundigt ind i hele sit emne. Med fare for at fremstå som lokalhistorisk lyseslukker må det frem, at her svigter denne bog. Munden er taget for fuld.

Om man bryder sig om den lidt pågående facon med at konfrontere læseren med en bogs tilblivelseskvaler er en smagssag, men der ligger noget modigt og stærkt i kampen for at komme til orde på egne, lokale præmisser. Den dialog mellem amatør og »ekspert«, der mere end anes, er nødvendig for det fremtidige historisk orienterede arbejde i Slemminge som andetsteds i landet.

Margit Mogensen

Jørgen Hæstrup: Krig og besættelse. Odense 1940–1945. Odense bys historie, bd. 9. Odense Universitetsforlag 1979. 464 s., indb., ill., (abonnementspris kr. 132), kr. 198.

I 1988 er det 1000 år siden Odense by første gang er nævnt i et dokument. Byrådet har besluttet at markere jubilæet »ved at udgive en omfattende skildring af byens og dens nærmeste oplands historie bygget på den nyeste forsknings resultater, en fremstilling som nok omhandler de etatsråder, der har givet vor by sit navn, men i endnu højere grad de mange generationer af i dag ukendte odenseanere, hvis solide daglige arbejde har formet den by, vi i dag lever i.« Det er et tiltalende program Odenses borgmester her har formuleret, og planen er desuden stort tænkt. Det er nemlig meningen at der fra nu af skal komme et bind om året, således at der foreligger en 10 binds byhistorie, når jubilæumsdagen oprinder. Der er altså lagt op til et i omfang ret enestående værk i dansk lokalhistorie, og da de 15 forfattere, der medvirker, er erfarne forskere og skribenter, hovedsagelig hentet fra byens universitet samt dens landsarkiv og museum, er det unægtelig med forventning man giver sig i lag med det første bind, som er bind 9. Man har nemlig valgt at starte med Jørgen Hæstrups skildring af årene 1940–45. Det er sikkert i mange henseender en klog disposition, for der er en stor og vidt udbredt interesse for netop denne periode. På den anden side er der mange vanskeligheder forbundet med at forske i besættelsestiden. Mange af de kilder, en historiker ellers benytter, mangler fra disse år, og andre er stærkt censurerede. Det er heller ikke nemt at skrive lokalhistorie om besættelsesårene. I en efterskrift har Hæstrup selv formuleret problemet sådan: »Odense havde altså i disse år to tilværelser: en illegal skyggetilværelse og en legal eksistens i trods mod de abnorme tilstande. Begge dele måtte skildres.« Som anmelder må man spørge: Er dette en bog om besættelsestiden i Odense eller om Odense i besættelsestiden?

Lad mig straks give svaret: Dette er faktisk et spændende og velskrevet bind i serien om *Odenses historie*, en solidt funderet skildring af mennesker, tilstande og begivenheder i en af landets store byer i nogle bevægede år. De mangeartede problemer forfatteren har mødt under sit arbejde er blevet løst på en lykkelig måde. Allerede bogens disposition røber et sikkert greb om stoffet. Adskillige lokalhistoriske værker er stærkt emmedelt med en række lodrette snit anbragt side om side: bystyret (fra begyndelsen til slutningen), handelen, industrien, havnen, brandvæsenet, vandværket osv. sluttende med kulturlivet – alt skildret hver for sig. Hæstrup har opdelt sin bog i 58 kapitler, hvert med et antal underafsnit. Skildringen er tilsyneladende jævnt fremadskridende, der startes med 22 graders frost i februar 1940 og slutes med adskillige varmegrader i maj 1945. Undervejs brydes kronologien dog adskillige gange, og det sker på en næsten umærkelig og raffineret måde. Et enkelt eksempel kan illustrere det. De første kapitler behandler besættelsen af byen, de umiddelbare økonomiske og forsyningsmæssige konsekvenser heraf og borgernes første reaktioner herpå. Kapitel 9 slutter: »Dette var meget groft og

meget skematisk det odenseanske erhvervslivs situation, da man gik ind i efteråret 1940 med voksende bevidsthed om, at det værste lå forude og ikke bagude. Løsningerne må skildres, som firmaernes ledere som medarbejdere på alle niveauer – dag for dag og punkt for punkt fandt frem til dem.« Næste kapitel begynder: »Uhyre meget afhæng af transportmulighederne«, og derefter følger så to kapitler om problemerne for biltransport, statsbanedrift og havnetrafik, hvad der leder naturligt over til det store havnebyggeri. Hvert af disse temaer følges til hen mod krigens slutning, således at behandlingen afrundes og får perspektiv. Havnekapitlet slutter med en omtale af havnens og kanalens betydning for sejlsport og udflugter. I det næste kapitel springes der tilbage til efteråret 1940 med afsnit om fritidsglæder og mødeaktiviteter. Altså et kronologisk spring, men en emnemæssig sammenhæng. Den frie og mosaikagtige opbygning Hæstrup har anvendt, gør bogen spændende for læseren, og gør det muligt for forfatteren at behandle et væld af emner, uden at udviklingen sløres og overblikket går tabt. Krigsbegivenhederne i den store verden, den landspolitiske udvikling og det snævert fynsk-odenseanske kan kædes sammen på det sted og i det omfang, det er fornødt. Prisen for alle disse fordele er, at nogle gentagelser bliver nødvendige – og der er måske lidt flere end strengt nødvendigt. Dog, sproget er levende og lige fra starten er bogen fængslende. Læsningen forstyrres ikke af notetal i teksten, men bagi findes alle henvisningerne – 13 sider med kompakt 3-spaltet sats. De almindeligt kendte kilder og behandlinger er selvfølgelig brugt, men Hæstrup har desuden med henblik på denne bog indsamlet yderligere materiale og fået »snesevis af borgere« til at fortælle erindringer og skrive beretninger. Det er altså slet ikke så lidt stof der foreligger, og det er brugt godt. Der er især grund til at fremhæve brugen af aviserne. Skønt de var censurerede, kan de dog godt være meget oplysende – ikke mindst annoncestoffet har været meget givende – og netop fordi bladene var censurerede, betyder det meget, hvad der ikke stod i dem.

Når Hæstrup skriver, at »tilbage bliver en vis følelse af afmagt med hensyn til at fange oplevelser, beslutninger, handlinger og stemninger i en tid, der ikke lignede nogen anden«, så kan læseren ikke dele denne følelse. De mange tal der belyser import, export, produktion osv. danner kun en ramme om en meget nær skildring af hverdagens problemer. Man får en meget konkret viden om de vanskeligheder der prægede livet, de mangler man måtte affinde sig med, det initiativ der opstod, og det sammenhold der voksede frem. Ikke mindst skildringen af de første besættelsesår er skrevet med meget stor forståelse for stemninger og reaktioner. Den nationale bølge med alsang og mødeaktivitet ydes fuld retfærdighed. Hæstrup nævner selv, at »en eftertid kan have let spil med hensyn til overbærende ironi over for tidens umådelige og ordrige danskhed«, men han tilføjer: »historisk er det mere frugtbart og kritisk korrekt at tage fænomenet til efterretning som det symptom, der var på en trang til samvær i en situation, hvor ingen endnu kunne se, hvad man ellers kunne gøre.« Denne forståelse dækker også det omslag, der efterhånden fandt sted i følelse og tankegang. I april 1945 blev Gestapos hovedkvarter bombet, derved om-

kom 9 civile danskere og 20 blev såret. Hæstrup skriver, at det var mere end tvivlsomt om angrebet var til nogen nytte, fordi det kom så sent, men alligevel blev Wing-Commanderen hyldet af borgerne, da han kom til byen efter befrielsen. »Det fortæller en del om byens stemning og byens had. En eftertid formår nok kun at forstå datiden, om den også tager de barske kendsgerninger fra disse år til efterretning.«

Som nævnt behandler bogen imidlertid ikke blot byens »legale eksistens«, også den voxende »illegale skyggetilværelse« er med. Der er en god sammenhæng i skildringen af forløbet. Skridt for skridt følger man udviklingen fra de første år hvor en »normal lovlydig« befolkning havde svært ved »at danne sig nogen helt konkret forestilling om de begreber og metoder, der knytter sig til ordet modstandsbevægelse« og så frem til afslutningen, hvor en velorganiseret illegal bevægelse var opbygget. Der er glimrende kapitler om våbenkastninger og sabotageaktioner, men højdepunktet nås i skildringen af generalstrejken i august 1943, da »byen gik amok«. Man følger aktioner, modaktioner og forhandlinger næsten fra time til time – her kan læseren ikke lægge bogen fra sig, så spændende er det.

Når »Odense 1940–1945« har fængslet mig så stærkt, skyldes det ikke at jeg har nogen som helst forbindelse til byen. Jeg har aldrig kunnet forstå det synspunkt, at man, for at kunne læse et lokalhistorisk værk med udbytte, nødvendigvis skal have tilknytning til den omhandlede lokalitet. Man behøver dog ikke at være gravid for at kunne fængsles af »Vinterbørn«, eller at være neger for at værdsætte »Rødder«. Der kan være mange grunde til at læse bøger, men ét vigtigt aspekt er vel, at en bog kan give os en enestående mulighed for at få forståelse af tider, steder og mennesker, som vi ikke på anden måde har haft, eller kan få, kontakt med. God lokalhistorie byder på en sådan mulighed, og så kan det være ligegyldigt om lokaliteten er velkendt for læseren eller ej. Hvis nogen, der ikke har oplevet besættelsestiden, spørger: Hvordan formede livet sig i stort og småt for almindelige mennesker i disse år – så vil jeg sige: læs denne bog af Hæstrup. Det er for så vidt – undskyld, kære byråd – ligegyldigt at den handler om Odense, den giver *tidens* stemninger og tilstande, den er i god forstand almenmenneskelig.

10-bindsværket om Odense lægger altså stærkt ud, der bliver noget at leve op til i de følgende bind. Kun på to punkter, håber jeg, at dette bind ikke vil danne mønster. Det ene vedrører billederne. Der er dejligt mange af dem, i alt 433, men oplysningerne om billederne er meget uensartede. Med undtagelse af billedet på omslaget, får man at vide hvad billedet forestiller, undertiden oplyses fotografens navn, undertiden hvilken offentlig samling billedet stammer fra. Men den sidste oplysning mangler alt for tit. For de mange portrætters vedkommende kunne det også være rart at vide, hvornår de er fotograferet – så personerne sådan ud, dengang de foretog sig det, der skrives om i bogen? Bogen har personregister, men det fremgår ikke heraf, om der er billede af den pågældende, og hvor i teksten det i så fald er gengivet. Værre er det dog, at der stort set ikke er kort i bogen. Indholdsfortegnelsen nævner intet om kort, og først når man er nået til

s. 173 finder man et enkelt, alt for lille kort, og i øvrigt uden målestoksangivelse. En række af bogens kapitler ville have vundet ved at være illustreret med kort: havneudvidelsen, det store lufthavnsbyggeri, sabotageaktionernes fordeling og de mange schalburgtager der »fik det indre af Odense til at ligne en ruinby.« Her lades læseren i stikken; man må håbe de næste bind er bedre udstyret med kort. Bortset fra disse anker må man sige, at der er lagt op til et værdigt 1000 års jubilæum; nu venter vi spændt på de næste bind i rækken.

Knud Prange

Lauritz Pedersen Næraa: Noget lidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue sogn og kirke – samlet 1771. Udgivet af Lotte Jansen. Historiske Studier fra Fyn nr. 6. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. 1979. 43 s., ill. kr. 45 + moms og porto.

Historiske Studier fra Fyn er en skriftserie, som udgives af Historisk Samfund for Fyns Stift i samarbejde med Landsarkivet for Fyn med det formål at offentliggøre afhandlinger, der er for omfattende til at kunne optages i Fynske Årbøger. Skriftserien er ganske ung og – tør man nok sige – meget »levende«. I 1977 udsendtes den første publikation, Lotte Jansens afhandling om hoveriet til Egeskovgaard. Allerede nu, godt to år senere, foreligger seriens sjette bind og Lotte Jansens andet bidrag, en udgave af Lauritz Pedersen Næraa. Noget lidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue sogn og kirke fra 1771.

Lauritz Pedersen Næraa var sognepræst ved Svendborgs Vor Frue menighed fra 1762–1794. Han var en alsidig mand. Bl.a. var han meget interesseret i historie, og »Noget lidet . . .« er et af resultaterne heraf. Der er ikke tale om en egentlig systematisk topografisk beskrivelse af Svendborg anno 1771 men derimod om forskellige optegnelser om byens historie og tilstanden omkring 1770. Centralt står en diskussion af bynavnets oprindelse og kirkens historie; men også forskellige sider af byens erhvervsliv behandles. Der findes således underkapitler om byens jorder, (det manglende) fiskeri og byens møller. De erhverv, som ikke behandles i tekstafsnittet, er medtaget i en bilagstabel. Teksten understreger med al tydelighed L. P. Næraas engagement i det svendborgske samfund. I kapitlet om byens jorder ser man bl.a., hvordan han som typisk rationalistisk præst gik i spidsen for at få købstadsjorden udskiftet af fællesskab – ganske vist uden held. Den omsorg for sognebørnenes ve og vel, som f.eks. det nævnte forslag må siges at være udtryk for, strakte sig imidlertid ikke til alle befolkningslag. Han så ikke med milde øjne på byens fattige, . . . som heller vil bettle og bebyrde andre end tage sig noget for at bestille . . .« De var en større plage end kvægsygen og ekstraskatten. Men som typisk rationalistisk præst var han ikke uden råd for, hvordan problemet kunne afhjælpes. »Sådanne, som er friske og føre burde tvinges til at arbejde . . .« Arbejdet kunne f.eks. bestå i fiskeri fra stranden, således at svendborgenserne ikke behøvede at købe fisk af udenbys fiskere. Bogen afsluttes med en række tabeller, der bl.a. giver et detaljeret billede af befolknings- og er-

hvervssammensætningen, som den så ud sidst i 1760'erne. Der gives også oplysninger om, hvilke fartøjer der var registreret ved Svendborg toldsted, samt om offentlige bygninger og byens forsorg. Til bogens udstyr hører et kort over Svendborg by, et prospekt og en grundtegning af Vor Frue kirke – alt sammen tegnet af L. P. Næraa selv.

Selv om »Noget lidet . . .« som nævnt ikke kan karakteriseres som en egentlig topografisk beskrivelse, er den alligevel meget interessant, både som fænomen og i sit indhold. Den appellerer ikke blot til lokal- men også rigshistorikere, skønt det måske nok i første omgang må siges at være lokalhistorikerne i Svendborg, der er Lauritz Pedersen Næraa mest tak skyldig. Under sine besøg i købstadsarkivet afskrev han nemlig dokumenter og breve, som nu er forsvundet. Mange flere kunne have været overleveret ad denne vej, hvis ikke brevene havde ligget . . . som Høe og Hakkelse i tønder og på gulvet i største uorden . . .« Dét fik ham til at opgive at hitte rede i det »urede Tøy«.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Ole Mortensøn: Faaborgs skibsfart 1800–1920. Høst & søns forlag, København 1979. 204 s., ill. Kr. 138.

Fåborg er en af de byer som er dækket ind med en god købstadshistorie, der beskriver udviklingen i store træk indenfor alle væsentlige områder. En sådan købstadshistorie vækker appetitten efter mere, især fremstillinger af de forhold som er særegne for den pågældende by.

Ole Mortensøns bog om Fåborgs skibsfart 1800–1920 er en sådan fremstilling. Skibsfarten blev vel aldrig den dominerende sektor i Fåborgs erhvervsliv på samme måde som i andre byer i det sydfynske område, men den gav byen profil i forhold til gennemsnittet af danske provinsbyer i 1800-tallet. Målt efter tonnage var Fåborg blandt kongerigets 10 største søfartsbyer i 1800-tallet; i forhold til indbyggertallet var positionen endnu mere fremtrædende, og forfatteren karakteriserer da også Fåborg som en skipperby i tiden indtil århundredeskiftet. Herefter svandt flåden hurtigt ind, som følge af vigende konjunkturer og konkurrence fra dampskibene.

Bogen falder i 3 dele; først en almindelig beskrivelse af byen og skibsfarterhvervet, med naturlig hovedvægt på det sidste; dernæst en række essayistiske skildringer af udvalgte skibe, bygget op om et billede; endelig en alfabetisk fortegnelse over skibe ved Fåborg toldsted 1800–1930. Denne disposition bidrager til, at det virkelige er lykkedes forfatteren at fremstille en læsevenlig skildring af et lokalt erhverv, uden tab af sammenhængen med byen og det danske samfund som helhed.

Bogens første del er gennemført med en udmærket systematik, hvor beskrivelsen går fra den store og den lokale baggrund, over erhvervets udøvere og deres betingelser, til skibene selv. Det bliver en skønssag, om man mener der burde have været mere med; lidt mere udførelighed, lidt mere analyse ville næppe have skadet bogens læselighed.

For anmelderen ser det ud, som om baggrundslitteraturen kunne være valgt med lidt større omhu; den lokale

litteratur er ganske vist udmærket udnyttet, men det virker lidt malplaceret at citere en geografibog for udsagn om købstædernes forhold i begyndelsen af 1800-tallet. En mere udstrakt anvendelse af den almindelige litteratur om perioden og om skibsfartsforhold kunne både have givet konkrete oplysninger og inspiration til selvstændige undersøgelser på grundlag af Fåborg-materiale; f.eks. Per Bojes, Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847 (1977), som også giver gode indblik i skibsfartens vilkår, og som kunne have inspireret til videre økonomiske og sociale analyser på grundlag af de sammenhængende og lettilgængelige arkivserier fra lokalforvaltningen, nemlig vedrørende beskatning, fattigforsorg og ejendomsvurdering. Begyndelsen til sådanne analyser har forfatteren gjort ved sine analyser på grundlag af folketællingerne.

I bogens anden del, skildringen af de enkelte skibe, meddeles en lang række oplysninger om søfolks dagligdag, med udnyttelse af private breve, regnskaber og skildringer. Der berettes om magsvejr og storm, om fragter, forlis og redning, sørøveroverfald, fravær fra hjemmet og hjemkomst, sygdom og død, og meget andet; der er et varieret liv over det, som ellers kunne være blevet tørre billedtekster til de afbillede skibe. Samtidig bliver det klart, at der i Fåborg findes materiale til en mere systematisk skildring af sømandens sociale liv.

Den alfabetiske fortegnelse over skibe ved Fåborg toldsted er desværre hverken fuldstændig eller pålidelig; rent umiddelbart ses der mange huller i de data som er søgt om det enkelte skib. Ole Mortensen har for tiden til 1850 benyttet de fragmentarisk bevarede årlige fortegnelser fra toldvæsenet; hér er ikke meget mere at gøre, medmindre man vil forlange det urimelige. For tiden efter 1850 er benyttet årlige trykte fortegnelser af vekslende pålidelighed; hér burde det eksisterende grundmateriale være anvendt, så meget mere som det er nemmere at arbejde med i den givne forbindelse.

Det er undgået forfatterens opmærksomhed, at der i arkivet fra det i 1867 oprettede Skibsregistreringsbureau (nu Skibsregistret) findes en fuldstændig registrering af alle danske skibe; den nedre grænse for registreringen er 5 ton, mens de trykte fortegnelser kun omfatter skibe over 10. Hvert skib har sit eget blad, således at dets skæbne kan følges i sammenhæng; hér findes alle de data som er søgt, – og flere til. Skibsregistret rækker længere tilbage end 1867, idet der for eksisterende skibe er angivet ældre data i et vist omfang.

En sammenligning af Ole Mortensøns fortegnelse med Skibsregistret, viser at hullerne kan fyldes, at mange fejl kunne være undgået, og at fortegnelsen burde være indrettet anderledes. Skibenes drægtighed er i flæng angivet i kommercelæster (KML) og i nettoregister-ton (NRT); andetsteds nævnes at der går 2 NRT på en KML, og det er da også en rimelig tommelfingerregel; blot er der mange afvigelser fra den, idet der er tale om to forskellige målemetoder. Da alle skibene blev ommålt i 1867, er der mulighed for at lægge et konsekvent skel hér (et sådant skel kunne være benyttet ved oversigten over Fåborgs flåde i tabel 8; tallene dér afviger i øvrigt fra den trykte, officielle fortegnelse 'Danmarks Skibsliste').

Dernæst er det noget af en misforståelse at angive 'Ho-

vedrederens navn', idet der i mange tilfælde var tale om partsrederier; det der i disse tilfælde er angivet i de trykte fortegnelser er den korresponderende reder, altså skibets forretningsfører, – et hver der kunne gå på omgang mellem partshaverne, og som kun i ringe grad afspejler kapitalforholdene. I Skibsregistret indgår en specificeret angivelse af parterne og af deres omsætning, ligesom der i øvrigt er foretaget registrering af ejerforhold og behæftelser med henvisning til jurisdiktion (altså indirekte henvisning til skøde- & panteprotokol).

Nogle eksempler kan vise arten af fejl og mangler i Ole Mortensøns fortegnelse:

Peter og Hanne var en jagt; den var målt til 30,37 NRT, ikke 33; den overførtes til Rudkøbings skibsregister i 1877.

Kvasen Lykkens Prøve havde nok målt 12 1/2 KML, men i NRT blev det ikke til mere end 12,38; den blev ophugget i 1889.

Kvasen Haabet på 13 1/2 NRT blev ikke bygget i 1878, men allerede i 1836 på Thurø, hvor den også blev hovedrepareret i 1852; i 1876 blev den købt af skibsfører Christen Jørgensen af Dyreborg, som lod den overføre til Fåborg skibsregister året efter. I 1880 solgte han den en skipper i København, som lod den føre af en Ålborgskipper; i 1881 overførtes den til Ålborg skibsregister.

Jagten Maren Sophie's 16 1/2 KML blev ved ommålingen til 30,17 NRT; den var ikke ejet af skipperen, men af et partsrederi; den totalforliste i 1891.

Najaden var bygget som brig, og blev først i 1894 omrigget til skonnert; ved bygningen målt den til 146,04 NRT, i 1885 blev den ommålt til 135,31. Ejer var fra 1875–1917 A/S Najaden, til 1924 A/S rederiselskabet i Fåborg, til 1930 et partsrederi, et sidste år ejedes den af skipperen til den i 1931 solgtes til Sverige.

Skonnerten Dyreborg ejedes af A/S Dyreborg af 25.6.1858, ikke af de anførte; den blev solgt i 1870 til islandsk købmand W. Fischer af København, ikke i 1871 til W. Fischer i Reykjavik. Den forblev i øvrigt stående i Fåborgs skibsregister til den i 1873 blev udslettet efter forlis i Bilbao havn.

Færgebåden Hvedholms byggeår ses ikke kendt; den blev i 1860 ombygget af R. Nielsen i Fåborg til fiskerkvase, og fik bevilling til at føre navnet Christiane; i 1865 fik den som forvandet jagt bevilling til navnet Ane Kirstine. I Ole Mortensøns fortegnelse optræder Hvedholm og Ane Kirstine som selvstændige individer, mens Christiane fattes.

Jagten Anes Minde er rigtig noteret for en ombygning til skonnert i 1880; men den er tillige opført som selvstændigt individ under sit gamle navn Karens Minde. Galeasen De tre Sødskende er også blevet delt, og optræder som både De 3 Sødskende og De tre Søskende.

Som eksempel på de små både under 10 ton kan nævnes fiskerkvasen Havfruen, 7,8 NRT, ukendt byggested, indkøbt fra Kiel i 1875 af sømand Jørgen Rasmussen Banke; den blev ophugget i 1890.

De opregnede fejl og mangler repræsenterer regelen, ikke undtagelsen. Det er synd og skam at den i øvrigt gode bog skal skæmmes af denne dårlige fortegnelse.

Til afslutning fortjener illustrationerne en bemærk-

ning: Selvom glittet papir havde ydet de fleste af dem større retfærdighed, er gengivelsen i hovedsagen pæn. Der er tale om gode illustrationer, i den forstand at de uddyber teksten, og de er anbragt således at de perfekt følger fremstillingen.

Jan Kanstrup

Lars Rasmussen. *Vandelgrisen – Vejle-Vandel-Grindsted jernbane*. Skrifter udgivet af Vejle Byhistoriske Arkiv. Nr. 3. Vejle 1978. 103 s., ill. kr. 35.

Ved siden af den politiske strid mellem Venstre og Højre var anlæg af privatjernbaner i tilslutning til det overordnede jernbanenet et af de store spørgsmål, der optog sine i 1880'erne og 1890'ernes Danmark. Der udkastedes utallige forslag til jernbanestrækninger; men det kneb ofte med at skaffe penge lokalt til at føre planerne ud i livet for. Under den politiske strid på Rigsdagen var statslig støtte så godt som udelukket. Først med vedtagelsen af den såkaldte store privatbanelov i 1894 under oprettningen af de stivnede fronter mellem Højre og Venstre blev der skabt mulighed for at realisere nogle af de mange projekter, der var blevet fremsat i tidens løb. En af de nye jernbaner, som kom på finansloven ved den lejlighed, var strækningen mellem Vejle og Vandel. Denne jernbane og dens forlængelse til Grindsted er emnet for Lars Rasmussens bog om Vandelgrisen. Bogen er en redigeret udgave af hans speciale i linjefaget historie ved Jelling seminari-um.

Formålet med bogen er – foruden at fortælle banens historie – at belyse strækningens trafikale og økonomiske betydning for Vejle og opland. Fremstillingen kan opdeles i tre hovedafsnit, hver bestående af flere mindre kapitler. Første hovedafsnit, der er overvejende beskrivende, omhandler perioden fra undfangelsen af den første plan om anlæg af en jernbane med Vandel som endestation (ca. 1893) frem til forlængelsen af banen fra Vandel til Grindsted i 1914. Det gik ikke glat med at få vedtaget et lovforslag om anlæg af en jernbane til Vandel i Randbøl sogn. De første seriøse planer, som fremkom i Kolding, byggede på en linjeføring Kolding–Vandel, og de vandt støtte i Randbøl sogn. I 1893 besluttede Rigsdagen at yde støtte til gennemførelsen af dette projekt. Denne beslutning vakte mishag i Vejle, hvor man var bange for at miste opland, og byen tog derfor straks kampen op. Den efterfølgende »jernbanekrig« mellem Kolding og Vejle mandede ud i vedtagelsen af en jernbane Vejle–Vandel. I september 1894 accepterede indenrigsministeren den stillede garanti og tre år senere kunne banen indvies. Der gik imidlertid ikke lang tid, før man i egnen vest for Vandel ytrede ønske om at få banen forlænget. En ny »jernbanekrig« resulterede i en forlængelse til Grindsted – en strækning, der stod færdig i 1914. Første hovedafsnit er meget detaljeret; men de forholdsvis korte kapitler gør, at læseren let bevare overblikket. Et par indvendinger er der dog. I beskrivelsen af den første »jernbanekrig« ville det efter anmelderens mening have været hensigtsmæssigt at bytte om på rækkefølgen af kapitlerne om jernbanekrigen (s. 8–11) og forventningerne

til banen (s. 12), således at læseren blev orienteret om baggrunden for jernbanekrigen, inden dens forskellige faser blev skildret. Og man kunne godt have ønsket sig en lidt dyberegående undersøgelse af den første jernbanekrig. Hvilke kræfter i de to købstæder gjorde sig til talsmænd for banen? Var der tale om enstemmige byrådsbeslutninger? Og hvordan reagerede man i de landsogne, der kunne blive inddraget i det ene eller det andet projekt?

Andet hovedafsnit, der efter anmelderens mening er bogens vægtigste, er en analyse af banens betydning for de syv sogne (Skibet, Bredsten, Ødsten, Nørup, Randbøl, Grene og Grindsted), den løb igennem. I forordet loves også en belysning af banens betydning for Vejle; men dette løfte holdes ikke. Den foretagne analyse viser, at befolkningstallet i »jernbanesognene« steg hurtigere end i nabosognene. Med hensyn til befolkningens fordeling på erhverv viser det sig, at industrien fik stor fremgang i jernbanesognene på bekostning af landbruget, der i de baneløse sogne forblev det dominerende erhverv. I jernbanesognene kom der helt nye erhverv til. Især blev mange beskæftiget ved transport, fordi stationen ofte blev til- og frakørselssted for megen gods og bagage. Indenfor jernbanesognene var det stationsbyerne, der blomstrede hurtigst op. Også banens indflydelse på bystrukturen belyses. Nogle af stationerne blev anlagt i forholdsvis øde egne. Ikke i alle tilfælde medførte det en bydannelse omkring stationen. Men når det skete, gik væksten omkring den gamle bykerne i stå og alle væsentlige institutioner og virksomheder som bank, sparekasse, skole, mejeri og kro blev anlagt i stationsbyen. Ligeledes konstateres det, at jernbanen havde indflydelse på vejstrukturen. En svagheit er det dog, at Lars Rasmussen ikke søger at forklare disse forskelle i banens tiltrækningskraft. Andet hovedafsnit indeholder endvidere en undersøgelse af banens transportmæssige betydning. Med hensyn til persontrafikken viser det sig ikke uventet, at der transporteredes flest passagerer under 1. og 2. verdenskrig, mens persontrafikken aftog i 1950'erne i takt med den stigende biltrafik. Langt de fleste passagerer benyttede »Vandelgrisen« til transport til og fra arbejde; men banen var også meget benyttet til søndagsudflugter. Størst betydning havde banen dog nok for godsbefordringen. De store godspærio-der var 1915–25 og 1941–48. Der transporteredes især brændsel, mergel, gødningstoffer samt – under 2. verdenskrig – cement, som tyskerne anvendte ved etableringen af Vandel flyveplads.

Bogen afrundes med tredje hovedafsnit, der omhandler resten af banens historie. Indholdet vil ikke blive uddybet her; men det skal nævnes, at emnerne er banen under besættelsen, ulykker på banen, banens trækraft, banens stationer og deres betydning for dens driftsresultat, nedlæggelse af banen og hvad der blev af den. Endvidere gives der en oversigt over bestyrelsesformænd, driftsbestyrere samt lederne af de enkelte stationer. Som de to forudgående er også tredje hovedafsnit rigt illustreret. Illustrationerne består ikke blot af fotografier og tegninger men også af aftryk af køreplaner og billetter. Men der er ingen grund til at tage saksen frem, for hverken billetter eller køreplaner bliver anvendelige. »Vandelgrisen« kommer aldrig ud at køre mere. Ved banens nedlæggelse

i 1957 gik man nemlig så radikalt til værks, at skinner og sveller blev taget op og solgt.

Indenfor jernbanehistorieskrivningen findes der et eksempel på, at man kan skrive en tyk bog udelukkende om kampen for linjeføringen af en enkelt jernbanestrækning. Det er Lars Rasmussen fortjeneste at vise, at man på langt færre sider kan nå rundt om stort set alle væsentlige spørgsmål vedrørende en lille privatbanes historie. At bogen samtidig er skrevet på en måde, så andre end faghistorikere kan have glæde og udbytte af at læse den, og at der er tale om en meget veltillrettelagt publikation bør ligeledes fremhæves.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Register til Fra Ribe amt 1903–77. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe amt. 1979. 64 s., 32,50 kr.

Historisk Samfund for Ribe amt markerede med årbogen Fra Ribe amt 1977 nr. 75 i rækken. I den anledning besluttedes det at udarbejde et samlet register for årgangene 1903–77.

Dette register foreligger nu i samme udstyr og format som årbøgerne. Registret består af følgende delregistre: forfatterregister, emneregister (herunder personregister) og stedregister. Emneregistret er opbygget efter de samme kategorier som Dansk Historisk Årsbibliografi – dog tillempet efter de emner, som Ribe amt i særlig grad repræsenterer.

Igennem årene er der publiceret omkring 1000 artikler, spændende geografisk over hele landet og i tid fra stenalder til nutid. Registret udgør imidlertid ikke en fuldstændig fortegnelse over indholdet af Fra Ribe amt gennem de 75 år. Udeladt er de såkaldte »Korte notitser fra Ribe amt«, som årbogen indeholdt en række år. I følge sagens natur er disse notitser overordentlig korte og tilmed ofte yderst komplicerede i indhold. Dog er omtale af mindesmærker i den nævnte rubrik medtaget i emne- og stedregistret. Anmeldelser er heller ikke medtaget.

De nævnte udeladelser er imidlertid mindre betydningsfulde, og der kan derfor ikke herske tvivl om, at registret i den udsendte form vil blive en uundværlig vejviser for den, der vil finde vej gennem de omfattende lokalhistoriske litteratur, som årbøgerne gennem de mange år repræsenterer.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Mogens Bencard: Ribe i tusind år. Foto: Svend Tougaard. BYGD, Esbjerg 1978. 72 s., ill. kr. 60.

Jacob A. Riis: Min gamle by. Oversat af Søren Mulvad. Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg 1979. 80 s., ill., kr. 56,75.

To vidt forskellige bøger om Ribe, – ja, de er nærmest diametralt modsatte: Den danskfødte New Yorker, politireporter og fotografen Jacob A. Riis' erindringer fra sin barndomsby Ribe: »Min gamle by«, er et Stilleben fra

trede fjerdedel af det 19. århundrede, diskret illustreret af W. T. Benda, men billederne spiller på det nærmeste ingen rolle. Det gør de derimod i museumsmanden Mogens Bencards status over flere årtiers arbejde med Ribe bys udvikling: »Ribe i tusind år«, der tilmed er en overbevisende tolkning af Ribes historie fra o. 700 til i dag. Teksten domineres helt af illustrationerne, der vel fylder ca. 3/4 af bogens 72 sider.

»Ribe i tusind år« er først og fremmest en billedbog, og der ligger megen nydelse gemt i blot at kigge på de gode billeder. Det er sjældent at møde en så elegant og gennemtænkt lay-out, som Svend Tougaard har præsteret her. Med få undtagelser rummer alle venstresiderne store helsidesmotiver, ofte luftbilleder over Ribe og omegn, men også arkæologiske fundoptagelser, kort, malerier eller andet, medens man på højresiderne finder en kort historisk orientering, samt supplerende illustrationer i et lidt mindre men ingenlunde småligt format. Kort og skitser er som regel pædagogiske og godt brugt, selvom det kan være svært at læse navnene på de orienterende kortskitser. Et særligt raffinement er bogens mange landskabsoptagelser i snevej; de har en egen fotografisk kvalitet. Men i det hele taget føler man sig let hensat til den stilfærdige skønhed, man kan opleve i Ribe i dag, gennem bogens smukke billeder.

Teksten derimod står ikke rigtigt mål med det fine udstyr. Bencard har virkelig haft syvmilestøvlerne på! Teksten er alt for summarisk. Det er vel naturligt, at man retter sin interesse imod resultaterne af eftersøgningen af det ældste Ribe (som har optaget historikerne siden det 16. århundrede men som først synes sikkert sporet i det sidste årti), og jeg havde gerne undværet de rapsodiske afsnit af nyere og nyeste historie som f.eks. Reformationstiden med dens drikkeende borgerskab eller Enevælden og dens stive embedsmænd for en mere detaljeret gennemgang af udgravningsresultaterne. Man får ikke indtryk af, at vi er blevet meget klogere siden Bencard skrev sin artikel: »Jagten på Ribe« i SKALK 1974/2. Men der er en samlet tanke med bogen. Bencard synes nemlig, at tiden er inde til at vove en tese: Ribe opstod o. 700 på åens nordside og udviklede sig til en betydelig handelsby i Vikingetiden; da Ansgar fik lov at bygge en kirke i Ribe o. 860 kom den til at ligge på sydsiden af åen, altså ikke for tæt på den hedenske handelsplads, og efterhånden udviklede der sig også en bydel på sydbredden, som Bencard antager, stimuleret af Domkirken og måske kongeslottet; byens sognekirker fordeler sig på begge sider af åen, man fornemmer klart en tvedelt by, som dog siden det 13. århundrede forsvinder i en storlået byudvikling, der formentlig skyldes kongemagten; herefter finder vi Ribe på det sted vi kender, nemlig syd for åen – indtil en ny tids krav i dette århundrede atter udvikler byen nordpå. Bencard aner en moderne parallel til flytningen af byen fra nordbredden til sydbredden i den begyndende middelalder. I dag skal byplanlæggerne arbejde med at bevare den gamle bykerne uden at den bliver et sterilt museumsmiljø. »For at undgå dette ønsker man at samle flest mulige af de funktioner, som henvender sig til hele byen og oplandet, i den gamle bykerne. Herved kan man tilbyde befolkning og turister bedst mulig service«. Bencard vil med sin bog yde et bidrag til en bredere

bevidsthed om byens historie og vække til eftertanke, når det gælder fremtiden.

Det er en stor mundfuld i meget få ord, og i det smukke udstyr kommer det hele til at virke noget uvirkeligt. Se bare kapitlet: Industrialisme 1850–1950: 6 sider med 2 store kort, 3 mindre kortillustrationer samt 2 luftfotos men næppe en tilfredsstillende kommentar endsigse motivering for de mange kort; desuden 2 illustrationer med fabriksmotiver og banegården samt 5 eksempler på bemærkelsesværdigt boligbyggeri, fra industriherrerens palævillaer fra midten af det 19. århundrede til den første karrebebyggelse i Ribe fra 1948. Kønne og morsomme huse, javist! Men for meget æstetik.

Den fornemmelse forsvinder, når man tager Jacob A. Riis' nette bog i hånden. Han giver sin læser en mættet oplevelse af et relativt isoleret provinsbymiljø, skildret med megen varme, social forståelse og en god portion ironi. Bencard skriver om et postkort fra 1920'erne, der forestiller et strøpparti i det indre Ribe med køer i gaden, at »selv samtiden har fundet sammenblandingen af by og land mærkværdig«. Måske i 1920'erne? Men, hvis Riis står til troende, ikke i det 19. århundrede. Ved genindvielsesfesten for Domkirken i 1904 deltog hele byen undtagen køerne. De var blevet forment adgang, for som betjenten forklarede: »Det er ikke gadernes skyld, skidt med, om de er snavsede. Men hvis nu de kom ind i bispernes og præsternes parade, – køer og lovløse bæster, – så fik de ikke lov at gå i fred, nej, de gjorde ej«. I Riis' barndom var køerne i byen en selvfølge – man trak dem såmænd gennem forstuen om nødvendigt. Byen var en del af sit opland. Man tog del i høstfester, fejrede ribemarked og var på vagt overfor tidevandets luner. Var katastrofen sket, tog byens slagtere, om muligt, ud for at stikke det druknede kvæg, og på den måde redde det til føde for mennesker. Riis kendte selv den kunst at sætte snarer for kramsfugle eller fange ørreder i åen, han lever med i naturen både sommer og vinter, og der har han vel fundet en modvægt til den daglige skole, som ikke rigtigt huede ham. Han sender det historiske terperi med årstalister og kongerækker en kærlig tanke, men han husker dog mest lærerne for det gode. Byens originaler får også deres skudsmål, ligesom kammeraterne i leg og drilleri. Han mindes ofte folkelige skikke og overtro, som i dag nok er forsvundet, hvorimod barndommens abekattestregere i meget ligner børnenes af i dag. Læs det selv, det er fornøjeligt fortalt. Et sandt Lidenlund! »Over alle disse mennesker med deres mistro til fremskridtet og alt nyt, knejste den gamle domkirke, omkring hvilken al interesse og alt liv samlede sig. Der var folk, som troede på, at de gode gamle dage ville kunne vende tilbage ved, at man forbandt havnen med havet ved en kanal med dybt vand. Denne drøm endte brat, da man anlagde Esbjerg få mile borte. Derefter sov den gamle by videre, uforstyrret af verden.«

Steen Ove Christensen

Vald. Andersen: *Kongedægnen. Kultur og miljø 1600–1800*. Poul Kristensens forlag, Herning, 1979, 196 s., ill. kr. 118.

Fhv. overlærer Vald. Andersen hører til veteranerne i dansk lokalhistorie, og han har gennem årene udfoldet et betydeligt forfatterisk talent centreret omkring midt- og sydsjyske lokaliteter.

I lighed med en række andre lokalhistorikere har Vald. Andersen i særlig grad kastet sig over de gamle tingbøger og udnyttet deres indhold. Og det er også tilfældet i denne bog. Forfatteren oplyser selv i sit forord, at det er Malt herreds tingbøger, der er hovedkilden til bogens tekst. Det forholder sig faktisk sådan, at tingbogsstoffet danner skelettet i fremstillingen, og at der fra den rige lokalhistoriske litteratur om egnen – der er tale om de nuværende Vejen, Brørup og Holsted kommuner – kun suppleres lidt hist og her, ligesom det er yderst sporadisk, hvad der benyttes af andet arkivalisk materiale.

Der er således ikke, som titlen måske kunne give anledning til at tro, tale om en bred kulturhistorisk skildring, men om uddrag af tingbogsstoffet, dels ordnet efter de mere fremtrædende ejendomme, dels opstillet i rubrikker som »Soldateri. Rømninger« og »Troløvelse og ægteskab. Medgift. Lejermål« eller »Ulve.« Den tidsmæssige ramme er angivet til 1600–1800, men tyngdepunktet i fremstillingen ligger helt klart i sidste halvdel af 1600-tallet, mens til en forskel afsnittet »Toldkontrol«, der skildrer Foldingbro, fører stedets historie op til sidste halvdel af 1800-tallet.

Vald. Andersen bemærker indledningsvis, at hans materiale især beskæftiger sig med »problembelastede side af befolkningens tilværelse«, men iøvrigt gives der ikke nogen sammenfatning af bogens enkelte skildringer eller nogen samlet betragtning over kildestoffet og dets karakter. Vald. Andersens arbejde har således først og fremmest interesse ved de enkeltforhold, der er fremdraget og her tilgængeliggjort.

Der er tale om en meget smuk publikation, således som det er forlagets linie. Der bringes en række smukke illustrationer og bogen rummer kildehenvisninger, navne- og sagregister.

Claus Bjørn

Verner Bruhn: *Plint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt*. Udgivet af Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforeninger. 1979. 184 s., ill. kr. 79,50.

Udgiver og forfatter meddeler i deres respektive forord, at formålet med denne jubilæumsbog har været at få skildret den jubilerende forening RAGU (fulde navn se ovenfor) i en kulturhistorisk sammenhæng. Det betyder, at selv om RAGU blot fylder halvtres, så strækker fremstillingen sig ihvertfald hundrede år tilbage til landbrugsomlægning, begyndende industrialisering, højskoler og skyttebevægelse.

Verner Bruhn har gennem sin disposition søgt at knytte denne side af de folkelige bevægelser til de kon-

krete samfundsmæssige forandringer. Der indledes med et afsnit om Ribe amt omkring 1870, og da forfatteren sætter et skel omkring 1950 i RAGFU's arbejde og vilkår, så føjes (s. 138 ff.) et kort afsnit ind om udviklingen i området efter ca. 1950. På samme måde trækkes også gymnastikkens og skytteforeningernes virksomhed tilbage til nationale og kulturelle forudsætninger, hvor dog placeringen af den politiske kamp i slutningen af forrige århundrede (s. 64 ff.) står lidt overraskende i dispositionsmæssig henseende.

Men iøvrigt skrider beretningen på en gang bredt fortællende og alligevel præcist dokumenterende frem til situationen i dag. Der er ikke egentlige kildehenvisninger, men fremstillingen er meget således, at man kan se, hvorfra forfatteren har sine oplysninger og så konferere dem med oversigten s. 180 ff. Det forekommer at være en udmærket form til brug for en opgave af denne slags, og hertil kommer, at Verner Bruhn med passende økonomi for anbragt små hip til unoder (s. 20 om trangen til at gøre en gymnastikopvisning »flot«) og ikke er uden en vis distance til den jubilerende institutions egen selvforståelse (s. 94 om foredragsemner i ungdomsforeningerne og s. 122 om jargonen i miljøet). Han noterer, at han vil gå mindre dybt i de aktuelle forhold, og i behandlingen af endnu virkende personers indsats, men det betyder dog ikke, at hans fremstilling af nutiden er tandløs. S. 175 er der atter en bemærkning til den stadig mere omsig gripende tilbøjelighed til at lægge vægt på det show-prægede i gymnastikopvisningerne, og et par sider forinden gør Verner Bruhn opmærksom på, at DDGU's og SF's syn på idrætspolitikken synes overensstemmende. Og man kunne måske nok forestille sig, at det var en sandhed, der ihvertfald nogle steder indenfor den jubilerende organisations område var lidt ilde hørt.

Der er således tale om en kyndig, veldokumenteret fremstilling, der får både formålsparagraffer og dagligdagens administration og arbejde i foreningerne med. Verner Bruhn viser udmærket, hvordan der er betydelige lokale forskelle i området, hvor Vr. og Ør. Horne herreder og Malt herred fører an, mens det missionsk- og he deprægede Slavs herred gennem hele perioden er langt svagere markeret. Det fremgår også klart, at der er tale om en bevægelse knyttet til landbefolkningen. Både skytte-, gymnastik- og ungdomsforeningerne vandt kun i meget beskedent omfang indpas i egens købstæder, dog synes Edv. Ellers arbejde i Varde som en undtagelse (s. 54 ff.). Det begyndte med skyttebevægelsen, senere fulgte så gymnastikken og endelig kom ungdomsforeningerne ind i billedet, og det er disse tre, der indgår i RAGU. Geværet er det, der har tabt mest terræn, men ellers er der god mening i titlen med dets dobbelte henvisning til gymnastikredskabet og talerstolen. På illustrationen s. 12 kigger Grundtvig i Tobøl forsamlingshus ned på de gymnasticerende damer som en uddybning af bogtitlen. Det er formentlig gymnastikken med tilhørende discipliner, der fylder mest i billedet idag, da netop de grundtvigske ungdomsforeninger hørte til den gruppe, der stærkest rammes af foreningskrisen i efterkrigsårene. Man kan på Verner Bruhns skildring fornemme, at denne krise ikke synes så helt uforskyldt, da det unægtelig synes at være i fædres spor, man så udpræget trådte i mange tilfælde.

Med opbruddet fra landbosamfundet, bortvandrungen af de unge, mere fritid og nye fritidstilbud forekommer adskilligt af det, ungdomsforeningerne stod for, at være mere i ledernes interesse end i mange unges.

Gymnastikken og idrætten kommer til at dominere, efterhånden som fremstillingen skrider frem. Og her er så et punkt, hvor Verner Bruhns skildring er mindre gennemskuelig. Hvordan stillede man sig til sporten – og hvad regnede man til sport? Under gymnastikforeningerne drev man »fra gammel tid« håndbold, men hvordan med nationalsporten fodbold. I 1935 udtaler en indre missionær sig forarget om landsbyernes unge, der alene var optaget af sex og sport (altså ikke gymnastik?). Andst idrætsforening afholder 1948 en fest, hvis overskud skal gå til en fodboldspiller, der under en kamp har brækket benet (s. 89), mens Guldager året efter vedtaget at holde fodbolden ude og henvise eventuelt spilleglade unge til at danne egen klub (S. 161). Andre steder i fremstillingen dukker fodbolden op til forskellige tidspunkter. Verner Bruhn opererer naturnødvendigt med en lang række foreningsnavne, for det ændrer sig stærkt undervejs, men hvor mange steder er Gymnastik- og ungdomsforening på den ene side og boldklub på den anden fusioneret i idrætsforeningen? Det kendes ihvertfald fra andre landsdele.

Verner Bruhn får i sin skildring af RAGU's forudsætninger og historie også skildret de rammer, der gennem tiderne har været omkring arbejdet. Det gælder såvel forsamlingshusene (s. 125 ff.) som skildringen af »særpræget« med fanerne, sangen og det karakteristiske sprog, der benyttes (s. 120 ff.). Brydningerne mellem forskellige opfattelser af arbejdet og f.eks. af gymnastikken bliver indgående belyst. Af Verner Bruhns fremstilling får man et udmærket indtryk af den omstridte og beundrede Niels Bukh, der egentlig burde indgående behandles ved lejlighed. At han satte nyt liv i gymnastikken, ikke mindst i Ribe amt, turde være tydeligt dokumenteret i bogen.

Der er således tale om en meget vellykket publikation. Gymnastikfolk kan ikke føle sig snydt, for man får noget at vide om arbejdets gang i stort og småt, og udenforstående får sat foreningernes virksomhed ind i en bredere ramme. Hertil som nævnt en oversigt over kildematerialet, der gør det muligt at kontrollere Verner Bruhns fremstilling, gode registre og oven i det hele en bogmæssigt smuk og gennemillustreret publikation. Man bemærker, at de lokalhistoriske arkiver har bidraget både med kildemateriale og med illustrationer i vidt omfang. Det er en tiltalende at læse og »kigge« i – blot er graferne s. 159 ff. for gnidrede – og det er således en indsats, der gør både initiativtager og udgiver på den ene side og forfatteren på den anden side ære.

Titel og ikke mindst undertitel tyder på en ret snæver kreds af potentielt interesserede. Det bør ikke afskrække enhver, der arbejder med nyere dansk historie og notere sig denne publikation. Ganske vist er Ribe amt noget af et ideal-område indenfor gymnastik- og ungdomsforeningernes arbejde, men de bestræbelser, konflikter og nederlag, de diskussioner om målsætning og den udformning af det daglige arbejde, der berettes om her, svarer til dem, man finder andetsteds i landbosamfundet.

Claus Bjørn

Jens Christian Forman: Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920. Uden sted og år [Århus 1975]. 171 s. Ikke i boghandelen.

Jens Christian Formans afhandling: »Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920« blev udsendt i februar 1976 med en følgeskrivelse fra forskningsprojektet »En historisk-sociologisk undersøgelse af de dansk-tyske grænseforhold i 19. og 20. århundrede«, i tilknytning til hvilket bogen er udarbejdet, hvori man motiverede, at den ikke kom i boghandelen men udsendtes i et beskedent oplag og blev tilstillet relevante biblioteker, arkiver og andre institutioner. Et evt. restoplag vil man kunne finde på Institut for Historie på Århus Universitet. Bogen er gedigent omtalt i Sønderjyske Årbøger 1976 ved Dorrit Andersen og i Historisk Tidsskrift 1978 med et fyldigt referat af Carsten Mogensen. På grund af bogens særegne udgivelsesform vil jeg forsøge nogle mere almene betragtninger med udgangspunkt i dens form, men først må jeg dog erklære mig enig i det synspunkt, at den havde fortjent bedre. Bogen bør kunne række videre end det antydes i følgeskrivelsen: »Den rummer en minutiøs analyse af Den Internationale Kommissions placering og virksomhed i relation til det politiske opgør om Slesvigs nationale tilhørsforhold og behandler udviklingen i det lokale nationalpolitiske klima omkring folkeafstemningerne i både 1. og 2. zone. Afhandlingen bygger på indgående studier i en række arkiver, herunder kommissionens eget arkiv. Den indeholder derfor en række nye detaljer til belysning af afstemningstidens historie. Skønt arbejdet netop på grund af den meget minutiøse analyse næppe vil være af større interesse for den bredere offentlighed, rummer det så mange enkeltresultater af betydning for den særligt interesserede, at det besluttedes at publicere afhandlingen i stencileret form . . .«. Det er ikke uspændende læsning, et alsidigt forvaltningshistorisk studie, der ved siden af det nationalpolitiske inddrager sociale og økonomiske forhold, og endelig sammenligner Kommissionens arbejde med neutraliseringsarbejdet i de østlige plebiscitområder. Vi lever i en tid med store internationale konflikter og en tilsvarende forstærket indsats i arbejdet med at løse disse ad international vej. Jeg tror at mange i dag vil mene, at Genforeningen i 1920 er

et af de ret få eksempler på en vellykket løsning af en international konflikt, og mon ikke at det er en sådan fornemmelse, der får Forman til at tage munden for fuld i sin konklusion: »Denne opfattelse af, at netop CIS' [Kommissionens] indgreb var rimelige, deles vel nu også af stort set alle danske og tyske kredse ved en vurdering af folkeafstemningen i 1920; dvs. at den gennemførte neutralisering nu – i modsætning til hvad der skete i østområderne – er med til at styrke den opfattelse, at grænседragningen dengang skete på et rimeligt grundlag, og at den nu må anses for definitiv.« Grundlaget er først og fremmest Versaillestraktaten, men Formans redegørelse for, hvorledes Kommissionen i sit arbejde stræbte efter at behandle begge parter fair, og at den gjorde det godt, står til troende efter læsningen af hans bog. Den er nøgtern og sober. Men sine steder kan de blive noget kedsommelig, og det skyldes nok, at fremstillingen er komponeret indenfor en ret stram punktvist opstilling. En gang imellem kan stilen pludselig friske op, men som helhed ligner afhandlingen nærmest en betænkning. Bogen er en bearbejdet udgave af et speciale i historie fra 1971, men den smager stadigt alt for meget af speciale. Til publikationsbrug burde bogen have været omsat til en frirer stil og måske redigeret anderledes: Den afslører jo kun ufrivilligt stoffets muligheder som inspirationskilde. Jeg gætter f.eks. på, at H. D. Lehmanns enøjede bog: *Der deutsche Ausschuss und die Abstimmungen in Schleswig 1920* (1969), som Forman hyppigt støtter på plads i sit noteapparat med gode kritiske bemærkninger, har været en vigtig inspirationskilde for et arbejde som dette. Hvis denne modsætning mellem Forman og Lehmann havde fået en større rolle i fremstillingen, havde læseren kunnet opleve historiens dialektiske natur. Vi står allesammen mere eller mindre elskværdigt på skuldrene af andre, når vi laver historie, og en dårlig bog kan utilsigtet blive en god provokation. Ved at pointere dette i fortællingen lader man læseren opleve et dynamisk element i historieskrivningen. Af fortegnelsen over det utrykte materiale kan man også se, hvor langt man kan nå i et sådant stof ved hjælp af danske institutioner. Thi bortset fra afstemningsarkivet i Flensborg har Forman for de tyske akters vedkommende udelukkende anvendt Rigsarkivets samlinger af mikrofilm og fotokopier. Endnu et kig ind i historikerens værksted! Det er ikke analysen eller emnet, der er snævert, det er formen og stilen, der gør bogen snæver.

Steen Ove Christensen